

GL SANS 891.22
KAL

125608
LBSNAA

त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी
Academy of Administration

मसूरी
MUSSOORIE

पुस्तकालय
LIBRARY

— 125608

अवाप्ति संख्या
Accession No.

14523

वर्ग संख्या

Class No. GL Sans

891.22

पुस्तक संख्या

Book No. KAL

कालिदा

KALIDASA'S
KUMARSAMBHAVA

EDITED

**With Introduction, Notes, Various Readings, and
English & Hindi Translations**

BY

GYAN CHAND, M.A., (SANSKRIT)

*B.A., Hons. (English) and Punjab University Gold
Medalist, Lecturer in Sanskrit, Govt. Intermediate College,
Hoshiarpur.*

1927

ATMA RAM & SONS

**BOOKSELLERS & EDUCATIONAL PUBLISHERS
LAHORE.**

EDUCATIONAL PRINTING WORKS, LAHORE.

चतुर्थः सर्गः

—:*:—

मूर्धेभ्रता रतिरित्युक्तम् । संप्रति तद्वृत्तान्तमेवाह—

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विषोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसहवेदनम् ॥ १ ॥

अयेति ॥ अथ अनन्तरं मोहो मूर्ध्णा परमयनमाथयो यस्याः सा मोहपरायणा मोहेकशरणा सती । परायणमभिप्रेते तत्पेर परमाथये । इति यादवः । विवशा मूढत्वाश्रिष्ठेषा कामवधूः रतिः । (असहवेदनम्) असत्ता दुःसहा वेदना यस्मिंस्तत्त्वयोक्तम् । विवशाया गतभृत्काया भावो वैधव्यम् । नवं च तदैधव्यं चेति नववैधव्यम् । नवप्रदणं दुःसहत्वयोत्तरार्थम् । प्रतिपादयिष्यता अनुभावयिष्यता । कियार्थकियायां लूट् । विधिना देवेन । विधिर्विधाने देवे च इत्यमरः । विषेऽधिता । वैधव्यानुफलोऽयं विधिरिति भावः । अस्मिन्सर्गे वियोगिनीशृतानि—विषमे सत्ता गुरुः समे समरा लोऽय गुरुविंयोगिनी । इति लक्षणात् ॥

Notes.—**मोहपरायणा** ‘whose sole shelter was the swoon’, i. e. ‘who lay in a swoon’. Anal. मोहः परम अयनम् (shelter) यस्याः सा. **विवशा**, ‘helpless’. Anal. विगतः or व्यस्तः वशः (control) यस्याः सा. Cf. in Urdu बेवस. We are told in sl. 73 in the last canto that Rati, not being able to bear the sight of Siva’s terrible fire, fell into a swoon. In this canto we see her lamenting her husband’s death. **प्रतिपादयिष्यता**, ‘willing to make her feel’; masc. instr. sing. of the fut. part. from the caus. of प्रति/पद्. **असहवेदनम्**, ‘with its intolerable agony’; qualifies नववैधव्यम्, ‘fresh widowhood’.

Trans.—The wife of Love, who lay helpless in a swoon, was then awakened by Fate willing to make her suffer the intolerable agony of fresh widowhood.

अनुषाद—उस के पीछे जिये आरम्भ हुए विधवापन का असत्ता दुःख अनुभव करने के लिये विधि ने मूर्धी के परम अधीन और चेष्टा-हीन रति को मोह से लगाया ॥ १ ॥

अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोनिषिते विलोचने ।
न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥

अवेति ॥ सा रति (प्रलयान्तोनिषिते) प्रलयान्ते मूर्च्छावसने । प्रलयो नष्टचेष्टा इत्यमरः । उन्मीलिते उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रशानं योत्ते अवधानपरे दिव्यदिव्यवहिते चकार । द्रष्टव्याभावानु न विवेदत्याह—नेति ॥ प्रियं कामम् अतृप्तयोः तृप्ति न गतयोः । नित्यदिव्यमाणयोरित्यर्थः । तयोः लोचनयोः । दर्शनकियापेक्ष्या संबन्धे पृष्ठी । अत्यन्तविलुप्तं दर्शनं स्वलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य तम् अत्यन्तविलुप्तदर्शनं सन्तं न विवेद न ज्ञातवती । प्रियनाशापरिहासाद्विद्वां चके इति तात्पर्यार्थः ॥

Notes.—अवधानपरे, acc. du. ‘attentive’. Anal. अवधानं (attention) परं यस्य, तत् अवधानपरं (विलोचनं), ते. प्रलयान्तोनिषिते, ‘opened at the end of the swoon (प्रलय). अत्यन्तविलुप्तदर्शनम्, ‘whose sight was lost for good ’; qualifies प्रियम् .

Trans.—She turned her scanning eyes, now open at the end of her swoon, (everywhere). (The poor widow) did not know that the sight of her dear husband was lost for good to her still thirsting eyes.

अनुवाद—जब मूँछी समाप्त हुई तो रति ने अपनी ध्यान-रूर्ध्व आँखें खोलीं, परन्तु उसे ज्ञात न हुआ कि उस का प्यारा पति जिसे देख देख कर उसके नेत्र तृप्त नहीं होते थे. सदा के लिये उसे अपने दर्शनों से बचित कर गया है ॥ २ ॥

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानक्षभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अयीति ॥ अयीति प्रश्ने । अयि प्रश्नानुनययोः इति विश्वः । अयि जीवितनाथ जीवसि प्राणिषि कच्चिद् इत्यभिधायोत्थितया तया रत्या पुरः अपे क्षितौ पुरुषस्य आकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत् पुरुषाकृति केवलं एकं हरकोपानक्षभस्म ददृशे दृश्य । न तु पुरुष इति भावः ॥

Notes.—अयि is used in affectionately addressing others, कोमलामंग्रहे (Charitavardhana). क्षितौ, ‘on the ground (विति)’ ॥

Trans.—“Dost thou (yet) live, lord of my life”, thus moaning she got up and saw on the ground before her only ashes, of a human form, left by the fire of Siva’s wrath.

अनुवाद—“हे प्राणनाथ क्या तुम जीवित हो”—यह कह कर रति उठ बैठी । फिर क्या देखती हैं कि सामने शिव जी महाराज की क्रोधाग्नि की भस्म पुष्प रूप से खड़ी है ॥ ३ ॥

अथ सा पुनरेव विहृता वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विलाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ अथ भस्मदर्शनानन्तरम् पुनरेव विहृता विलाप वसुधालिङ्ग-
नधूसरस्तनी वसुधालिङ्गनेन न्तिलुण्ठनेन धूसरौ धूसरवणौ स्तनौ कुचौ यस्याः
सा तथोङ्गा । रवाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति दीप् । विकीर्णमूर्धजा विकीर्ण
विनिष्पा मूर्धजाः केशाः यस्याः सा तथोक्ता सा रति: स्थलीं वनभूमिम् तत्रत्यान्त्रिणिन
इत्यर्थः । जानपदकुण्डगोणस्थल—इत्यादिना दीप् । समदुःखां रवतुत्यशोकां
कुर्वतीव विललाप परिदेवितवती । विलापः परिदेवनम् इत्यमरः ॥

Notes.—विहृता, ‘delirious, beside herself (with grief)’. वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी, ‘with her breasts besmeared with earth on account of rolling on the ground’. Anal. वसुधायाः आलिङ्गनं वसुधालिङ्गनम् (clasping the cold earth); धूसरौ स्तनौ पस्याः सा धूसरस्तनी Pan. 4. 1. 54; वसुधालिङ्गनेन धूसरस्तनी इति वसु० मूर्धजाः, ‘hair’; lit. ‘which grow from the head’. Cf. शिरोऽहाः समदुःखाम्,—Anal. समं दुःखं यस्याः तां (स्थलीम्); ‘suffering equally with herself’. Cf. Sak. Act IV. य केवलं तवोवणविरहकादरा सही एव । तुए उवादिविश्रोअस्स तवो वणस्स वि दाव समवथा दीसइ.

Trans.—Then again being beside herself (with grief), she, with her hair dishevelled and with breasts besmeared with earth on account of rolling on the ground, wept piteously, making the entire forest share her grief with her.

अनुवाद—पति भस्म के दर्शनों के पीछे पुनः दुःखित रति भूमि पर लोट पेट हो गयी । उसकी छाती धूलि से मलिन थी और बाल बिखरे हुए थे । वह इस प्रकार से विलाप करती थी कि प्रतीत होता था कि वह सारों वन-भूमि (उस के साथ उस के) दुःख में सहानुभूति प्रकट कर रही है ॥ ४ ॥

उपमानमभूद्विळासिनां करणं यत्तद् कान्तिमत्तया ।

तदिदं गतपरीष्ठीं दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥

उपेति ॥ तत् यत्करणं गत्रम् । करणं साधकतमं ज्ञेत्रगत्रेन्द्रियेष्वपि । इत्यमरः । कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना विलासिनां विलसनशीलानां कामिनाम् । वौ कपशलस-इत्यादिना थिनुए प्रत्ययः । उपमयिते येन तद् उपामनम् अभूत् । तत् करणं इदम् इदर्थीं दशाम् अवस्थां गतं प्राप्तम् । भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्ये न विरीर्णा भवाभि । कर्तरि लद् । तथा हि-स्त्रियः कठिनाः खलु । कठिनत्वादविदीर्यमाणत्वमित्यर्थः । कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । धीरसंचरिणी दृष्टिर्गतिर्गतिवृष्टभाविता । स्मितपूर्वं तथालापो विलास इति कीर्तिः ॥ इति ॥

Notes.—उपमानम्, ‘the model, the standard of comparison’. Vasavadatta in Svapna. says that Udayana is Kama indeed. करणं, ‘body’. कठिना खलु स्त्रियः, ‘hard-hearted are women, indeed’. That her heart did not burst at the death of her dear husband is, she argues, because her heart is stony.

Trans.—Thy body, which was the model for all lovers by its beauty, has come to this condition, and yet my heart does not burst. Hard hearted are women indeed !

अनुवाद—यथपि तुम्हारा शरीर, जो अपने निराले सौन्दर्य के कारण कामिनों के लिये उपमान था अब इस दशा को प्राप्त हुआ है, तो भी मेरा हृदय नहीं फट जाता । ठीक है कि लियों के मन कठोर होते हैं ॥ ५ ॥

क तु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्यं क्षणभिक्षसौहृदः ।

न लिनीं क्षतसेतुबन्धनोः जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

कैति ॥ हे प्रिय द्वात्सेतुबन्धनः भग्नसेतुबन्धनः जलसङ्घातः जलीयः न लिनीमिति । जलैकायत्तनीवितामिति शेषः । त्वदधीनजीवितां त्वदायत्तप्राणां

मां क तु विनिकीर्य कुव वा निन्हिप्य क्षणमित्तसौहृदः क्षणत्यजसौहार्दः
सन् । विद्वुतः पलायितः आसि । तु विषादे । यथा पश्चिमी परिस्थित्य वारिपूरो
गच्छति तथा मां विहाय गतोऽसीति । सौहृदस्य सेतुरुपमानम् । सेतुर्सौहृदयोः स्थितिहेतु-
त्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् । युवादित्वादएत्यर्थः । हृदयस्य हृषेखयदरालासेषु
इति हृदादेशः । अणि हृद्वावान् हृद्वगसिन्वन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदशाद्धिः । हृद्वत्-
स्थारिवधाने तूर्यपदशाद्धिः स्थात । यथा सुहृदो भावः सौहृदैभिति । तदेवाह वामनः
—सौहृदैर्हृदशब्दावणि हृद्वावात् इति ॥

Notes.—त्वदधीन जीवितां, ‘whose (very) continuance of life depended on thee’. Anal. त्वयि अथि त्वदधीनं, त्वदधीनं जीवितं यस्या इति. √ विनिकृ ‘to cast off, to abandon’, क्षणमात्रामित्तसौहृदः ‘(thou) who brokest thy friendship in a moment’. Anal. क्षणेन भिन्न सौहृदं येन स (त्वम्). नाखीनी etc.—Rati compares herself to a soft lily, the embankment to thier love, and Kama to the flooded current.

Trans.—Where hast thou gone away severing thy connection in a moment and leaving me, whose (very) continuance of life depended on thee , alone, like the flooded current which casts off the tender lily and glides away breaking the dam.

अनुवाद—हे प्रिय, सेतु-बन्धन तोड़ कर कमल-पुष्प बहा ले जा रहे जल-
प्रवाह की नाई तुम अपने अधीन जीवन वाली मुझ को जहां कहाँ फेंक क्षण में
मित्रता त्याग कर कहाँ चले गये हो ? ॥ ६ ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूळं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपयन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

कृतेति ॥ हे प्रिय त्वं मे मम विप्रियम् अप्रियं कृतवान् न आसि ।
मया च ते तव प्रस्तिकूलम् अप्रियं न कृतम् । परस्परजीवितस्य परस्पराधीनत्वा-
त्कृतः परिभवशाङ्केति भावः । अकारणं निष्कारणम् एव । परस्परापकाररूपकारणाभा-
वेऽपीत्यर्थः । किमाविशेषणमतत् । विलपन्त्यै । त्वदर्शनार्थिन्या अपीति भावः ॥
रतये किं कर्य दर्शनं न दीयते । किमाप्रहणाकृतुर्था ॥

Notes.—अकारणम्, adv. ‘without cause’. Cf.
Ragh. 8. 52. मनसापि न विप्रियं कृतपूर्वं तव किं जहांसि माम्,

Trans.—Thou never didst anything to incur my displeasure, nor did I do anything against your wishes; how, then, without any cause, dost thou not suffer thy auspicious sight to lamenting Rati.

अनुवाद—हे प्रिय, तुम ने मेरे प्रति कभी कोई ऐसी बात नहीं की जिस से मुझे दुःख पहुंचा हो। और न ही मैंने तुम्हारे प्रतिकूल कभी कोई बात की है, फिर अकारण क्यों विलाप कर रही रति को तुम दर्शन नहीं देते? ॥ ७ ॥

विप्रियमाशहते—

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवत्सोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥

स्मरसीति ॥ हे स्मर । गोत्रस्खलितेषु नामव्यत्यासेषु । अन्यास्त्रीनामा
ममाहानेषु । गोत्रं नाम्यचले कुले इति विश्वः । मेखलागुणैः बन्धनं स्मरसि
उत स्मरसि वा । विकल्पे किं किमुतं च इत्यमरः । च्युतकेशरदूषितेक्षणैर्दूषिते इच्छणे
येषु तनि (च्युतकेशरदूषितेक्षणानि) अवतंसोत्पलताडनानि । सधूलि-
द्वेषताडनानीर्थः । स्मरसि वा । अपकारस्मरणादिमदर्शनमिति भावः ॥

Notes.—Rati fears that Kama might be remembering her playful chastisements. गोत्रस्खलितेषु, 'on dropping (from thy lips) the names (of other sweet hearts). Cf. दाच्चिरयेन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा, गोत्रेषु स्खलि-
तस्तदा भवति च ब्रीडाविलक्ष्मिरम् ॥ Sak. 6. 5. Lovers are often represented as blundering out the names of other women who happen to engage their attentions. च्युतकेशरदूषितेक्षणानि, 'the blinding of thy eyes with dust dropping (from the lotuses)'. For anal. see the comm.

Trans.—Art thou put in mind, O Rememberer, of my imprisoning thee with girdle-strands, when thou unconsciously wast guilty of addressing me wrongly, or of my beating thee with lotuses that adorned my ear, or of eyes blinded by the dust flying (from them).

अनुवाद—हे काम, क्या तुम्हें अन्य नाम बुलाते समय मेरा पेटी से बान्धना अथवा कानों के भूषण बने कमल-पुष्पों की पुष्प-धूलि गिरा कर मेरा आँखों को दूषित करना स्मरण आता है ? ॥ ८ ॥

हृदये वससीति मतिप्रियं यद्वोचस्तदवैषि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

हृदय हृति । हृदये वससीति इति स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवंल्पं मरिश्रियं यद्वोचः उक्तवानसि । बूँदो लुडि वच उम् हत्युमाणमः । तत्कैतवमश्चवैषि मिथ्येति मन्ये । हृदं वचनम् उपचारपदं परस्य रजनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचार-रस्तस्य पदं स्थानम् । कैतवस्थानमिति यावत् । न चेत् त्वमनङ्गः अशरीरः कथं रतिः अक्षता अविनष्टा । आश्रयनाशेऽप्यान्त्रितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः ॥

Notes.—**हृदये वसति**,—“Thou dwellest in my heart”. This was the very language which Cupid had often used with regard to Rati. ‘Thou’ refers to her. अवोचः, √ वच् becomes वोच् before the terminations of the aorist (लुङ्) Pan. 7. 4. 20. वच उम्. कैतवम्, ‘roguey’, abstr. from कितव m. ‘a cheat’. The idea of the lines is that if Rati really dwelt in the heart of Kama she ought to have died the moment Kama’s heart was reduced to ashes. But since she was alive even after it had been burnt, the necessary inference comes home to her that the speech of Kama ‘Thou dwellest in my heart’ was only a flattering compliment (उपचारपदं).

Trans.—I know the words that thou wouldest address to me, ‘Thou dwellest in my heart’ to be (mere) roguey meant only to flatter me. Were it not a mere compliment, how is it that thou art bodiless and Rati all safe ?

अनुवाद—तुम ने जो ये मुझे प्यारे वचन “प्यारी तुम मेरे हृदय में वास करती हो” कहे ये वे सब अब मुझे मिथ्या ज्ञात होते हैं । यदि ये केवल उपचारार्थ न थे तो यह कैसे हुआ है कि तुम्हारा अह अह नष्ट हो गया है और रति वैसे की दैसी ही है ॥ ९ ॥

न च मे कश्चिद्विचारः किं तु लोकः शोच्यत इत्याह—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीपहं तव ।

विधिना जन एष वश्चित्स्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥१०॥

परलोकेति ॥ (परलोकनवप्रवासिनः) परलोकं प्रति नवप्रवासिन अविरप्रेषितस्य । अनेनानुगमनकालानतिपातः सूच्यते तव पदवीं मार्गं प्रतिपत्स्ये त्वामनुगमिष्यामीत्यर्थः । अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किं तु विधिना दैवेन एष जनः लोकः वश्चित्स्ये प्रतारितः । देहिनां सुखं त्वदधीनं त्वयधीनं खलु । अधिशब्दस्य शौण्डादिकत्वात् सप्तमी शौण्डैः इति समाप्तः । अशुलरपशात् इति खप्रस्थयः । एवमन्यत्रपि । सुखप्रदाभावे कुतः सुखमिति भावः ॥

Notes.—परलोकनवप्रवासिनः, ‘who hast newly set out for the other world’; qualifies तव. ‘The other world’ is the world of the dead. त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम्,—The idea is that love is the spice of life, and that without it life is prosaic and dull.

Trans.—I will (surely) follow the path of thee who hast newly set out for the other world; but alas, this world has been tricked by Fate, for the happiness of all beings rests with you.

अनुवाद—(मुझे अकेली छोड़) तुम जो परलोक सिधारे हो मैं तुम्हारी बाट का अनुगमन करती हूँ, परन्तु दैव ने संसार के साथ धोखा कमाया है क्योंकि देहधारी जगत का सुख सब तुम्हारे आधीन है ॥ १० ॥

तदेवाह—

रजनीतिमिरावगुणिते पुरमार्गे घनशब्दविकल्पाः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वद्वते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥११॥

रजनीति ॥ हे प्रिय । (रजनीतिमिरावगुणिते) रजनीतिमिरेण अवगुणिते आश्रिते पुरमार्गे घनशब्दविकल्पाः गर्जितभीताः प्रियाः अभिसारिकाः कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वद्वते त्वां विना । अन्यारादितरते—इत्यादिना पश्चमी कं ईश्वरः शक्तः । न हि कामान्वानां भीतिरस्तीति भावः ॥

Notes.—रजनीतिमिरावगुणिते, ‘veiled by the darkness of the night’. From गुण is derived our Panj. word

for veil (छुरड). घनशब्दविक्षबा, 'alarmed by the thundering of the clouds'. Cf. Ragh. 19. 38. आचकारु घनशब्दविक्षबा: प्रियाः,—The reference is to those maidens who go to their lover's house under the veil of nightly darkness.

Trans.—Who but thee is strong to guide the love-smitten damsels, alarmed at the thundering of the clouds, (safely) to the door of their lovers, when the city streets are wrapt in the darkness of the night.

अनुवाद—हे प्रिय रात्रि के समय अन्धकार से ढांपे हुए पुर-मारी पर मेघ-गर्जना से भयभीत हुई आभिसारका लियाँ को उन के प्रेमपात्रों के पास पहुंचाने में सिवाय तुम्हारे कौन समर्थ है ? ॥ ११ ॥

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि सखलयन्पदे पदे ।

असति त्वयि वारुणीपदः प्रपदानापधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

नयनानीति ॥ अरुणानि नयनानि घूर्णयन् भ्रमयन् । तथा पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विरुक्तिः । वचनानि सखलयन् विपर्यासयन् । प्रपदानां वारुणीपदः भयमदः अधुना त्वयि असति विडम्बना अनुकृतिमात्रम् । मदनाभावे मदस्य निष्कलत्वादिति भावः । तथा च शिशुपालवधे—तां मदो दयितसङ्गमभूषः (१० । ३३) इति ॥

Notes.—पदे पदे, 'at every step'. The iteration is in the sense of 'every'. असति त्वयि, 'thou not being'. The idea is that rolling the eyes in intoxication and dropping love-words from the lips is mere mockery now that love is missing. वारुणी, 'liquor, wine'. प्रपदानाम्,—Anal. प्रकृष्टः मदः यस्याः, तेषाम् ; hence the propriety of the word here.

Trans.—Now that thou art no more, the intoxication of youthful women with wine making the eyes red (from the use of the liquor) roll tipsily about and causing the misuttering of words of love is feeble imitation.

अनुवाद—तुम्हारे अविद्यमान होने से अब त्रियों का मरणान करना और लाल लाल आंखें धूरना और पद पद पर विषयस्त बचन कहना जीवन-हीन अनुकरण मात्र रह गया है ॥ १२ ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग् मोदयति ॥ १३ ॥

अवगम्येति ॥ हे अनङ्ग अशरीर । प्रियबन्धोः प्रियसखस्य तव वपुः शरीरं कथीकृतम् अकथा कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमात्रावशीष्टम् अवगम्य शात्वा निष्फलांद्रयः । उद्धीप्याभावादुद्दीपनैवकल्यामिति भावः । निशाकरः चन्द्रः बहुले कृष्णपक्षे गते अपि तनुतां कार्ये दुःखं यथा तथा कृच्छ्रात् मोदयति । वृथा शुद्धिरिति दुःखायिष्यत इत्यर्थः ॥

Notes.—कथीकृतं, 'made the subject-matter of a story' i. e. 'existing now no longer'. It is a chviformation (Pan. 5. 4. 50.). बहुल, 'the dark half of a month'. Cf. 7. 8. वभौ च संपर्कमुपेत्य वाला...बहुलावसाने संधुद्यमाणेन शराह्वरेता ॥ निशाकरस्तनुतां दुःखम् अनङ्ग मोदयति, 'the moon will give up his thinness only with great difficulty'. The idea is that the moon, being overcome with grief as soon as he comes to know of Kama's death, will cease to wax even in the bright half, thinking that in the absence of his friend Love it is futile to shine in all his beauty.

Trans.—O limbless one, the moon, knowing the life of thee, his dear friend, woven into a story will, feeling his shining vain, give up his thinness only with a heavy heart, even when the dark half of the month is over.

अनुवाद—हे काम, तुम्हारे देह-नाश का समाचार सुन कर अब उदय होने का कोई लाभ न देख कृष्णपक्ष में प्रविष्ट हुआ चाँद भी अपने दुर्बलेपन को कठिनता से छोड़ेगा ॥ १३ ॥

हरितारुणचारुवन्धनः कल्पुंसकोकिलशब्दसूचितः ।

वद संप्रति कस्य बाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

हरितेति ॥ (हरितारुणचारुवन्धनः) हरितं चारुणं च । वर्णो वर्णेन इति तत्पुरुषः । हरितारुणं चाह बन्धनं वृत्तं पुद्वश्च यस्य तथोङ्कः । (कल्पुंसको-किलशब्दसूचितः) , कलेन मधुरेण पुंसकोकिलशब्देन पुरुषकोकिलनादेन सूचितोऽनुमापितथ , चूतर्चंशकार्यताकलशब्दस्येति भावः । नवचूतप्रसवः नवचूतकुसुमं संप्रति कस्य बाणतां शरत्वं गमिष्यति वद । अन्यस्य पुष्पबाणास्याभावादिति भावः ॥

Notes.—हरितारुणचारुवन्धनः, ‘whose lovely stems are greenish red’. For anal. see the comm. कल्पुंस-कोकिलशब्दसूचितः ‘announced by the sweet music of the male cuckoo’. It is well-known how Koils hail the blossoming of the mango trees. बाणतां,—For the new mango blossom as the arrow of Cupid *vide supra*. संमोहनम् ३. ६०.

Trans.—Say who will make now the new mango-blossom, with its lovely greenish red stem, and hailed by the sweet music of the male cuckoo, his arrow ?

अनुवाद—अब हरी हरी लाल दण्डी बाला आम का नया पुष्प, जिस की उद्घोषणा नर-कोयल के मधुर शब्द करते हैं कौन बाण बना कर प्रयुक्त करेंगा ॥ १४ ॥

अलिपङ्किरनेकशस्त्रया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरहैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

अलीति ॥ त्वया अनकेशः बहुशः धनुषः कार्मुकस्य गुणकृत्ये मौर्खीकार्यं गुणवत्कर्मणि च नियोजिता अधिकृता इयम् अलिपङ्किकः कहुणस्त्रनैः दीनस्त्रनैः विरहैः कूजितैः गुरुशोकां दुर्भरुःखाम् । गुरुस्तु गीष्यती श्रेष्ठे गुरी पितरि दुर्भरे । इति शब्दार्थेः । माम् अनुरोदितीव । उपसर्गात्कर्म-कर्त्तव्यम् । शददिभ्यः सर्वधातुके इतीडागम; ॥

Notes.—अलिपङ्कितिः, ‘a row of bees’. पहलि f. seems to mean originally ‘a row or collection of five’;

then a row generally': गुणहृत्ये, 'to function as a string'. करुणस्थनैः 'in mournful tones'.

Trans.—The bees not unoften employed by thee to function as a string to your bow now sympathise by their hummings in mournful tones with me whose grief is great.

अनुवाद—जिन शहद की मधिवयों की पहँलियों की तुमने अनेक बार अपने धनुष की ढोरी बनाई थी वे अब अपनी दीन गुजनाओं से मेरे दुःसह शोक में सहानुभूति प्रकट कर रही हैं ॥ १५ ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश्च तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुराळापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

प्रतिपद्येति ॥ तावद्युनरपि मनोहरं वपुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्य उत्थितः सन् (मधुरालापनिसर्गपण्डितां) । मधुरालापेषु प्रियोक्तिषु निसर्ग-पण्डितां स्वभावप्रगल्मां कोकिलां रतिदूतिपदेषु सुरतदूतीस्थानेषु आदिश्च आङ्गापय । प्रगल्भानामेव दौत्याधिकार इति भावः । डीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य क्वदोभाष-भयाद्हस्य । अपि मार्णव कुर्याद्वन्द्वेभवेत् त्यजेद्विरम् । इति केवित । उणादयो वहुकाम् इति वहुलप्रहणाद् हस्त इति वक्षभः ॥

Notes.—रतिदूतिपदेषु, 'to the post of a messenger in matters of love'. The warbling of a cuckoo creates longing in the lover and the beloved to approach each other for union ; hence a cuckoo is spoken as the messenger of Cupid. दूति,—The final long ē of दूति is shortened here, perhaps for the sake of metre. मधुराळापनिसर्ग-पण्डिताम्, 'naturally versed in sweet discourse'. Koil's sweet persuasion is natural and of a high degree ; therefore, her fitness to be appointed as Love's messenger. निसर्ग, 'nature'.

Trans.—Then rise assuming thy lovely form once more and bid the cuckoo versed from nature in sweet discourse take her charge of a messenger in matters of love.

अनुवाद—हे काम, तुम किर अपनी मनोहर देह धारण करो और उठो और अपना प्रेम सन्देश (आरों तक) पहुंचाने के लिये स्वभाव से मधुरालाप करने में निपुण कोयल को (फिर) नियुक्त करो ॥ १६ ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सबेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ते मे । १७॥

शिरसेति ॥ स्मर । शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सबेपथूनि सकम्पानि । द्वितोऽथुच् इत्यथुच्यत्ययु । सात्त्विकान्तरोपनच्छणेमतत् । स्तम्भप्रलय-रोमाश्च: स्वेदा वैवरण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यर्थां सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ इति । उपगूढानि आलिङ्गनानि च । नपुंसके भावेकः । तानि अनुभूतप्रकाराणि रहः एकान्ते सुरतानि च संस्मृत्य में शान्तिः न अस्ति । अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समानकियायेत्तास्तीति केचित् ॥

Notes.—उपगूढानि, ‘embraces’ from उप~गृह् । U. ‘to embrace’. सबेपथूनि. ‘attended by tremour’. वेपथुम्. ‘tremour, trembling’ from ~वेष् । A. ‘to tremble’. संस्मृत्य न शान्तिर अस्ति मे,—Correct grammar requires that the subject of संस्मृत्य and अस्ति should be the same, whereas we find here that ‘I’ (understood) is the subject of संस्मृत्य and शान्तिः of अस्ति.

Trans.—As I dwell on the memory of thy embraces importuned by bowing down the head and other amorous sports in secret, peace is denied to me.

अनुवाद—हे काम, जिस समय में तुम्हें सुके सिर से छाती से लगाने के लिये तुम्हें कहती थी और तुम सुक कांपती हुई को छाती से लगाते थे और प्रेम करते थे वह सब कुछ सुके स्मरण आता है और शान्ति नहीं होती ॥ १७ ॥

रचितं रतिपणिडत त्वया स्वयमङ्गेषु पमेदपार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमपसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

रचितमिति ॥ हे रतिपाणिडित रतिकुशल त्वया सम अङ्गेषु अवयवेषु स्वयं रचितम् । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तवं वासन्तम् । ऋतोरण् इत्यरप्रत्ययः । कुसुमप्रसाधनं पुष्पाभरणम् इदम् ध्रियते अवतिष्ठते । धूल् अवस्थाने इति धातोस्तौदादिकात्कर्तरि लद् । तथ तत् प्रसाधकं चारु सुन्दरं वपुः तु न दृश्यते॥

Notes.—आर्तेव, adj. from ऋतु (season). The season meant is, of course, the spring. See the comm.
कुसुमप्रसाधनं,—Anal. कुसुमम् एव प्रसाधनम् (Charitravardbna).
ध्रियते,—from the √ध् 6. A. supposed by some to be the *passive* form of ध्.

Trans.—O thou versed in matters of love, the decoration of spring flowers made by thee on my limbs stays, but that lovely form of thee does not bless my sight.

अनुवाद—हे रतिकुशल मनोभव, स्वयम् तूने मेरे अङ्गों पर वसन्त-पुष्पों का जो भूषण रचा था वह अब भी विद्यमान है, परन्तु तुम्हारा सुन्दर रूप नहीं दीखता ॥ १८ ॥

विवुद्धैरसि यस्य दार्ढ्येरसमासे परिकर्मणि स्मृतः ।
 तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितगागमेहि मे ॥ १९ ॥

विवुद्धैरति ॥ दार्ढ्ये: कूर्दः । प्राणान्तिके कर्मणि नियोगादिति भावः ।
विवुद्धैः देवैः । अनभिज्ञत्वं च ध्वन्यते । यस्य मच्चरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने ।
 परिकर्म प्रसाधनम् इयमरः । असमाप्त सति स्मृतः असि । तमिमं दक्षिणेतरं वामं मे चरणं निर्मितरागं रचितलाक्षारागं कुरु पहि आगच्छ ॥

Notes.—दार्ढ्यैः, ‘cruel’. The gods were cruel because they asked Cupid to undertake an enterprise which ended in his death. परिकर्मन्, ‘decoration’. दक्षिणेतर, ‘left; lit. other than the right’. निर्मितरागम्, ‘such that paint is applied to it’ qualifies चरणं (foot).

Trans.—Come and apply the (red lac) paint to this my left foot, the decoration of which was incomplete, when thou wast remembered by the cruel gods.

अनुवाद—जिस मेरे चरण की प्रसाधन-किया समाप्त होने से पूर्ब ही तुम अति निर्दय देवताओं से रमणी किये गये थे उस मेरे बायें चरण को फिर आकर लाक्षाराग लगाओ ॥ १६ ॥

अहमेत्य पतञ्जवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयणो भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावद् विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

अहमेति ॥ अहं पतञ्जवर्त्मना शलभमार्गेण । अग्निप्रवेशेनेत्यर्थः । पतञ्जः शलेभ चामौ मार्जरेडके शरे खगे । इति वैजयन्ती । एत्य आगत्य पुनः ते अङ्ग-श्रयणो उत्सङ्गवर्तिनी भवामि संप्रत्येव भविष्यामि । वर्तमानसामीये वर्तमानवद्वा इति लट् । हे प्रिय । दिवि स्वं चतुरैः सुरकामिनोजनैः अप्सरोगणैः यावद् विलोभ्यसे विलोभिष्यसे । यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति लट् ॥

Notes.—पतञ्जवर्त्मना, ‘by the path of a moth’. As a moth hastens headlong into a blazing fire so will I (says Rati) consume my body on a funeral pyre. विलोभ्यसे, ‘art tempted (to love the celestial nymphs)’.

Trans.—Following the path of a moth I will, O my dear, before thou art seduced in Heaven by the clever celestial nymphs (into loving them), sit again in thy lap.

अनुवाद—हे प्रिय, स्वर्गलोक में चतुर अप्सराओं से ठो जाने के पूर्व ही मैं पतंग-मार्ग से ही (अर्थात् आग में जलाहर) तुम्हारे पास आँँगी और तुम्हारी गोद में बैस्थांगी ॥ २० ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणपात्रं किळ जीवितेति मे ।

वचनीयप्रिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

मदनेनेति ॥ हे रमण । त्वामनुयामि यद्यपि अनुगमिष्यान्येत्र । वर्तमान-सामीये वर्तमानवद्वा इति लट् । यद्यपीत्यवधारणे इति केशवः । किंतु रतिः मदनेन विनाकृता । विशेषिता सतीत्यर्थः । मुम्पुषेति समासः । क्षणपात्रं जीविता किंतु इति इदं वचनीयं निन्दा मे मम व्यवस्थितं स्थिरमभूत् ॥

Notes.—विनाकृता, ‘separated from, bereft of’; combining विना (without) and ~कृ. वचनीयम्, ‘reproach’ from ~वच् ; cf. a similar formation (वद्य) from ~वद्. रमण, ‘O beloved’; f. रमणी ‘a wife’.

Trans.—Though I am following thee, O dear, this reproach—that Rati bereft of Kama *lived*, if only for a moment—will stand against my name.

अनुवाद—हे प्राणनाथ, यद्यपि मैं तुम्हारे पीछे आती हूँ, तो भी “मरन से विरहित रति क्षण भर जीवित रही”—यह निनदा मेरे सम्बन्ध में स्थिर हो चुकी है ॥ २१ ॥

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।

समपेव गतोऽस्यतर्कितां गतिपङ्कजेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

क्रियतामिति ॥ (परलोकान्तरितस्य) परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य ।
मृतस्येत्यर्थः । ते तव मया अन्त्यमण्डनं दद्य केन प्रकारेण क्रियताम् ।
क्रियतामित्यत्र कामचरे लोट् वौध्यः । द्रुतदग्धय ते यथेच्छमण्डनमपि न संभवतीत्यर्थः
कुतः । अङ्गेन च जीवितेन च समं सह एव अतर्किताम् अविचारितां
गतिं गते ॥ स्मि । इह मृतशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥

Notes.—अन्त्यमण्डनं,—‘प्राणान्तसंकारभूषण’ (Charitavardhana). सम्, indec. ‘all at once, simultaneously, together. The idea is that Rati could not perform the funeral rites inasmuch as the body of Kama, too, had been reduced to ashes.

Trans.—How can the last adorning of thee, who hast been taken into the other world, be performed by me, since both thy body and soul have all at once been reduced to an unimaginable condition.

अनुवाद—तुम्हारे परलोक गये का में किस प्रकार से अन्तिम मण्डन कर सकती हूँ क्योंकि तुम्हारा शरीर और जीवन एक साथ ही अचिन्तनीय विनाशावस्था की प्राप्त हो गया है ॥ २२ ॥

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषणधन्वनः ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितं च यत् ॥२३॥

ऋजुनामिति ॥ शरम ऋजुताम् आर्जवं नयतः (उत्सङ्गनिषणधन्वनः) उत्सङ्गनिषणधन्वनं धनुर्यस्य तस्य । धनुषश्च इत्यनडादेशः । ते तव मधुना वसन्ते सह । मधुर्देत्य वसन्ते च चैत्रे च इति विश्वः । सस्मितां कथाम् आलापं तथा यत् नयनोपान्तविलोकितम् अपाक्षवीक्षणम् । ते इत्यनुष्ठाः । तद च स्मरामि ॥

Notes.—उत्सङ्गनिषणघन्वनः, 'with the bow placed in thy lap'. At the end of a Bahuvr. compound धनुष् becomes घन्वन्. Pan. 5. 4 132.

Trans.—I remember your smiling discourse with Madhu and the sidelong glances (shot in the intervals) when thou wast straightening out thy arrow and thy bow rested on thy lap.

अनुवाद—जिस समय अपनी गोद में धनुष लिये हुए तुम बाण सीधा कर रहे थे और आगे मित्र मधु के साथ मुसकान से बातचीत कर रहे और आंख के कोने से उम्रकी ओर देख रहे थे, वह समय मुझे याद आता है ॥ २३ ॥

क नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
न खलूश्रुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि: सुहृदतां गतिम् ॥२४॥

केति ॥ हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमः हृदयः । खच्छकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् इति खच्छप्रत्ययः । अरुद्रिंशदजन्तरय सुम इति सुमागमः । ते तव सखा (कुसुमायोजितकार्मुकः) कुमूरैरायोजितमारचितं कार्मुकं येन । कार्मुकनिर्माता मधुः वसन्तः क नु क वा । गत इति शेषः । अथ वा सोऽपि उग्ररुषा तविकोपेण पिनाकिना ईश्वरेण (सुहृदतां) मुहदा मदनेन गतां प्राप्तां गतिम् । भस्मतामित्यर्थः । न गमितः खलु न प्रापितः किम् । जिज्ञासानुनये खलु इःयमरः ॥

Notes.—हृदयंगमः सखा, 'bosom friend'. For anal. see the comm. Also *vide supra* हृदयंगमाः sl. 2. 16. कुसुमायोजितकार्मुकः, 'who fashioned thy bow with flowers (Malli.)'. But आ✓ युज् (caus.) is used in the sense of 'fixing (arrow etc.) upon'. The meaning of the phrase thus may be 'who fixed flower (-arrows) on thy bow, who fitted thy bow with flowers'. उग्ररुषा, m. instr. sing. goes with पिनाकिना. रुष् f. (nom. sing. रुद्) 'wrath'. न खलु, 'God forbid! may it not happen!' expresses anxiety and apprehension, and is equivalent to the affirmative expression 'I fear'.

Trans.—O where is thy besom friend Madhu, who fitted the flower (-arrows) on thy bow. I fear that he too is sent upon that (fatal) path taken by his friend by the Pinaka-bearer of dreadful wrath.

अनुवाद—जिस तुम्हारे प्यारे मित्र मधु ने तुम्हारे धनुष में फूल लगाये थे, वह अब कहां चला गया है। कहीं तुम्हारी नाई उसे भी बहुक्रोधपूर्ण शिव जी महाराज ने भस्म तो नहीं कर दिया ? || २४ ||

अथ तैः परिदेविताक्षरैहृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।

रतिपभ्युपपत्तुपातुरां पधुरात्मानपदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ तैः परिदेविताक्षरैः विलापवचनैः हृदये दिग्धशरैः विषलिप्तमुखैः शरैः इव आहतः सन् । विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ इत्यमः । मधुः वसन्तः आतुराम् आपात्रा रतिपभ्युपपत्तुम् अनुप्रहीतुम् । आश्वासयितुमित्यर्थः । अभ्युपपत्तुप्रहः इत्यमरः । आत्मानं पुरः अदर्शयत् । आविरभूदित्यर्थः ॥

Notes.—परिदेविताक्षरै, 'by the syllables of woe'. दिग्ध 'poisoned' from दिह् 2 U. 'to smear (with poison)'. अभ्युर् एव पद् means 'to console, to comfort'.

Trans.—Then pierced in his heart by her cries of lamentation as though by poisoned shafts Madhu revealed himself in Rati's presence to console her who was afflicted with grief.

अनुवाद—उस के विलाप-वचनों से हृदय में मानो विष तुम्हे बाणों से चत हुए मधु ने रति को शान्ति देने के लिये अपने आपको उस के सामने प्रणट किया ॥ २५ ॥

तपवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंबाधपुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखपग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

तमिति ॥ सा रतिः तं मधुम् अवेदय दृष्टा भृशं रुरोद । स्तनौ संबाध स्तनसंबाधम् । परिक्षियमाने च इति णमुल् । उरः जघान तडितवती च । तथाहि । स्वजनस्य अग्रतः दुःखं (विवृतद्वारां) विवृतमपसारितं द्वारं कपाठं यस्य तत् इष्व उपजायते आविर्भवति । उच्छ्रूङ्कुलं प्रवर्तत इयुत्प्रेक्षाभिप्रायः ॥

Notes—स्तनसंशाधम्,—The suffix is णमुल्. According to Pan. 3. 4. 55. परिक्षिश्यमाने च when the object of a verb of oppression is a vital limb we may use the suffix णमुल्. The form as a whole becomes an indec. and modifies the verb of the sentence. विवृतद्वारम्, ‘finding an open door’.

Trans.—Seeing him she wept the more bitterly, and smote her bosom and beat her breasts; for grief bursts forth, finding an open door as it were, in the presence of our kinsmen.

अनुवाद—उसे देख रति बहुत रोई । उस ने हतनी छाती पीटी कि उस के स्तन भी दुखने लगे । सच है कि अपने मनुष्यों ही के आगे दुःख खुले किवाइ (अर्थात् अप्रतिबद्ध वेग से) बाहर आता है ॥ २६ ॥

**इति चैनमुवाचै दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्तुरम् ॥ २७ ॥**

इतीति ॥ दुःखमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः । तारकादित्वादित्वं । सा रतिः एनं वसन्तम् इत्युवाच च । चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । हे वसन्त पश्य । सुहृदः त्वत्सखस्य किं स्थितं किमुपस्थितम् । तद् इदं कपोतकर्तुरं पारावतशब्दं कणशः चूर्णिभूतम् । अल्पार्थाच्छस्त्रयः । भस्म पवनैः विकीर्यते विक्षिप्यते । पश्य भस्मभूतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥

Notes.—कणशः, ‘particle by particle’. कण, ‘a small grain a particle’. कपोतकर्तुरम्, ‘dove-grey’. कर्तुर, usually means ‘variegated or spotted’, here ‘of warm grey colour’.

Trans.—Stricken with grief she then said to him, “Vasanta, see what is left of thy friend. These his dove-grey ashes are being idly scattered particle by particle by the breezes.

अनुवाद—फिर दुःख से व्याकुञ्ज रति ने वसन्त से कहा—हे वसन्त, देखो तुम्हारे प्यारे मित्र का यह क्या बन रहा है ? वायु उस की कबूतर-रङ्गी भस्म को अण अण कर विखेर रहा है ॥ २७ ॥

अयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुकं एष माधवः ।

दयितास्त्रनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चक्रं सुहृज्जने ॥ २८ ॥

अयीति ॥ अयि स्मर संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवः वसन्तः पर्युत्सुकः त्वद्दशनोत्कणितः । त्वामप्यनादतत्तोऽस्य को माधव इत्याशङ्क्याह— नृणां पुरुषाणां दयितासु प्रेम अनवस्थितम् अस्थिरम् । चलमित्यर्थः । सुहृज्जने प्रेम तु न चक्रं खलु ॥

Notes.—माधवः, the same as मधु. *Vide supra* 3.

23. नृणां ‘of men’. The ऋू of the gen. pl. of नृ ‘man’ is *optionally* lengthened. The other form is नृणाम्. Pan. 6. 4. 6. The idea of the lines is that men are fickle in their love towards women, but not so towards men; therefore appear (says Rati) for the sake of thy friend, if not of me.

Trans.—O Kama bless us with thy auspicious sight; this Madhava is anxious to see thee). The love of men may be inconstant towards women, but it does not change towards friends

अनुवाद—हे काम, अब तो दर्शन दैजिये, यह वसन्त तुम्हें देखने को उत्सुक है । मनुष्यों का प्रेम यथपि स्त्रियों के प्रति आस्थिर होता है, परन्तु वह मनुष्यों के प्रति अस्थिर नहीं होता ॥ २८ ॥

ईशाः सुहदः कति न सतीत्याशङ्क्य न कोऽपर्याह—

अमृना ननु पार्ष्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

अनुनेति ॥ ननु मदन । पार्ष्ववर्तिना सहचरेण अमृना वउतेन ससुरा-सुरं सुरसुरसहितं जगत् विसतन्तुगुणस्य मृणालसूत्रमौर्विक्य (पेलवपुष्प-पत्रिणः) पेलवानि कोमलानि पुष्पाणेभ्य पत्रिणो वाणा यस्य तस्य तव धनुषः आज्ञां कारितम् । जगदाज्ञाकारित्यर्थः । हक्कोरन्यतरस्याम् इति जगतः कर्मत्वम् ॥

Notes.—पार्ष्ववर्तिन्, ‘comrade, friend, assistant’. Literally it means ‘he who stands by the side of one’. असुर,—This word has a strange history. It is used in

the Rigveda in a good sense meaning 'the highest spirit', or when adj. 'divine, spiritual'. In later language सुर takes the place of it, since असुर has come to be used in a bad sense. सुर is, from the standpoint of language, a back-formation from असुर, which means 'a demon'. In the Zend-Avesta, too, *ahura* (Sans. *asura*) means 'a demon', and on this basis some argue that the word *sura* was coined, when the original word was used in a bad sense by the Iranians. Fanciful derivations need not blind us to the fact that of the two words *asura* is the older. पेलवपुष्पपत्रिणः, 'the arrows (पत्रिन्) of which are delicate (पेलव) flowers'.

Trans.—By him, thy comrade, the entire universe including gods and demons was made to own the dominion of thy bow strung with lotus-fibre and fitted with soft blossom-arrows.

अनुवाद—हे मदन, इस तुम्हारे साथी ने सारे सुरासुर जगत से, जिस तुम्हारे धनुष की डोरी में का तार और बाण कोमल पुष्प हैं, उस की आका मनवाई है ॥ २६ ॥

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशेव पश्य मामविषहृव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

गत इति ॥ स ते सखा अनिलाहतः वायुताङ्गिताः दीपः इव गत एव न निवर्तते । अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्तिः इव । तिष्ठमीति शेषः । दशा वर्ताववस्थायां वक्त्रान्ते शुरुदेशा अपि । इति विश्वः । कुरुतः । अविषहृव्यसनेन सोदुमशक्यदुःखप्रकर्षेण धूमेतां संजातधूमां मां पश्य । धूमत्वाभट्टीपदशासम्पन्धमश्च व्यसनमेवेत्यर्थः । वर्तिरपि दीपे नष्टे धूमिता भवति ॥

Notes.—गत एव, 'gone (never to return), departed for good'. दशा, 'wick'. Kati compares herself to the wick of a candle which is extinguished by the cruel blast and leaves the wick wrapt in smoke and gloom. धूमिता, 'steeped in smoke'. अहम् एवं विषहृव्यसनेन धूमेतां संजातधूमां मां पश्य ।

Trans.—Gone is that associate of thine, gone never to return like a candle snuffed out by a blast. I am its wick as it were; see me steeped in the smoke of intolerable anguish.

अनुवाद—बायु से बुझाये गये दीप की नाई तुम्हारा मिश्र इस संसार से चल दिया है और अब लौटने का नहीं । मैं उस दीप की बत्ती हूँ, और तुम देखते हो कि मैं असत् दुःख रूपी धूंए से (चारों ओर) घिरा हुई हूँ ॥ ३० ॥

विधिना कृतर्थवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्वयद्वुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥

विधिनेति ॥ ननु वसन्त कामवधे मदनवधे मां विमुञ्चता वर्जयता । अमारयतेत्यर्थः । विधिना देवने । विशसति हिनस्तीति विशसो घातुकः । पचायच् । विशसस्य कर्म वैशसम् । युवादित्वादणप्रत्ययः । अर्धवैशसम् अर्धवःः कृतम् । अर्धो वा एष आत्मनो यथली इति श्रुते । पलुः स्वस्य चाश्रयाश्रयीभूत्वोरेकपदार्थत्वा भिप्रायेणाधोक्तिः । तथा चैकदेशवते देशान्तरस्यापि वर्धनियमनान्मासपि विधिरप्नेत्र इतवानिति तस्यर्थम् । एतदेवोपपादयति—अनपायिनि अनपायित्वेन विश्वस्ते संश्वयद्वुमे आश्रयत्वे गजभग्ने सति वल्लरी लता पतनाय भवतीति शेषः । पतितुमेव सालमित्यर्थः । तुमर्थाच्च भाववचनात् इति चतुर्थी ॥

Notes.—अर्धवैशसं, ‘half the butchery’. वि ~ शस् means ‘to slaughter, to butcher’, and वैशस ‘business of a butcher (विशस)’. See the comm. Rati means to say that since she as Kaina’s wife formed half of the whole, Fate in killing her husband has done only half the butchery. The idea is that it would have been a comfort to Rati to have met her death simultaneously with her lord. अनपायिन्, ‘imperishable, sturdy, firm’.

Trans.—In slaying Kama while I am left, Fate did but half the work of massacre. When the sturdy tree that forms the prop is uprooted, the creeper must fall.

अनुवाद—मदन-हत्या में मुक्ते छोड़ते समय विधि ने आधा ही हनल किया है । हाथी से सबल आश्रयद्रव्य के तोड़े जाने पर बेल के लिये सिवाय भूमि भर लिने के और ऊनसा चारा है ॥ ३१ ॥

तदिदं क्रियतापनन्तरं भवता बन्धुजनपयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्जनानु पां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ तत् तस्माकारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणस्याकश्यभावादित्यर्थः । अनन्तरं भवता इश्वर्यमाणं बन्धुजनपयोजन बन्धुक्तयं क्रियताम् । प्रार्थनायां लोट् । तदेवोपदिशति — ननु वसन्त । विधुरां विवरां मां ज्वलनातिसर्जनाद् आभिदानात् पत्युः अन्तिकं प्रापय । अभिवेशनं कारयेत्यर्थः ॥

Notes.—विधुरां, here means ‘pining from separation from my husband’. अति ✓ सृज् means ‘to offer, to consign’.

Trans.—Then let this service of a kinsman, who follows next, be rendered by thee and send me, who am pining from separation, to my husband by offering me to the flames.

अनुवाद—ह मधो, पति-पत्नि के पीछे बन्धुजन ही आगे आता है । इसलिए तुम बन्धुजन सम्बन्धी कर्तव्य करो और मुझ आश्रयहीन को अग्नि में डालकर मेरे पति के पास पहुंचाओ ॥ ३२ ॥

कर्तव्यशायमर्थः ख्रीणाग्नित्याह—

शशिना सह याति कौमुदी सह भेषेन तडित्पलीयते ।

प्रपदा; पतिवर्त्मगा इति प्रातिवर्त्म हि विचेतनैरपि ॥ ३२ ॥

शशिनेति ॥ कौमुदी चाक्रिका यशिना सह याति । शशिन्यस्तमिते स्वयं नश्यतीत्यर्थः । तडित् सौदामनी भेषेन सह प्रलीयते प्रणश्यति । कर्तव्य लट् । प्रमदा लियः पतिवर्त्मगा गच्छन्तीति पतिवर्त्मगाः पतिमागर्जनुगामिन्यः इति एतत् विचेतनैः अल्प चेतनैः आपि । अविवेकिभिरपीत्यर्थः । नाथस्तु पृथग्नैरिति पगाठ । प्रतिपञ्चं शातं हि । अलबणा यवागूः अनुदरा कन्या इतिवदल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैरपीति निर्देशः । पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः—आर्तातें मुदिते हृषा प्रोक्षिते मखिना कृशा । वृते लियेत या पस्तौ सा ली होया पतिवर्ता ॥ इति ॥

Notes.—कौमुदी, ‘the moonshine’. Griffith whilst translating the first part of the verse :—

Call it not vain the mourning—Lotus dies,
When the bright moon, her lover quits the skies;
seems to have understood that कौमुदी which must
doubtless be referred to कुमुद 'a night-lotus' means
at least here, if nowhere else, a lotus. But it seems
to me that the second part of the first line supports
Malli's interpretation. Moreover, विचेतनैः would be
significant if plant life is not meant.

Trans.—The moonshine disappears with the
moon and lightning vanishes with the cloud: thus even
lifeless nature accepts the decree that women must go
the way of their lords.

अनुवाद—चांद के साथ चांदनी लुप्त हो जाती है, मेघ के साथ विजुली
नष्ट होजाती है, इस प्रकार कि “नारियां पति-मार्ग का अनुसरण करती हैं” -यह
अह पदार्थों ने भी स्वीकार किया है ॥ ३३ ॥

अमुनैव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।

नवपङ्कवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

अमुनेति ॥ अमुना पुरोत्तिना सुभगेन शोभनेन प्रियगात्रभस्मना
एव । एकारो मण्डबान्तरनिवृत्यर्थः । कषायितस्तनी रक्षितस्तनी । रागे काये
कषायोऽस्ती निर्यासे सीरमे रसे । इति वैजयन्ती । नवपङ्कवसंस्तरे यथा नव-
पङ्कवतल्ये इव विभावसौ वहौ तनुं रारीरं रचयिष्यामि । निवस्यामीत्यर्थः ॥

Notes.--कषायिता, 'coloured dark-red'. नवपङ्कव-
संस्तरे, 'a bed of fresh buds'. विभावसुः, 'fire'. Anal.
विभा (lustre) वसु (wealth) यस्य सः विभावसुः cf. Raghv. 8. 5?.

Trans.—Having stained my breasts with the
lovely ashes of the limbs of my beloved; I will lay my
body on the flames as though on a bed of fresh bud-
ding flowers.

अनुवाद—यह सामने पड़ी व्यारे पति की शुभ भस्म ही केवल मैं
अपने अहों पर मतकर छङ्गों की सेन जहाँ अमिं मैं मैं बैठ जाऊंगी ॥ ३४ ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वपादयोः ।
कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताज्ञालियाचितश्चिताम् ॥३५॥

कुसुमेति ॥ हे सौम्य साधो । त्वम् आवयोः रतिपञ्चाणयोः बहुशः बहुवारं
कुसुमास्तरणे पुष्पशयने सहायतां गतः । संप्रति (प्रणिपाताज्ञालिया-
चितः) प्रणिपाताज्ञलिना याचितः अजलिपूर्वकं प्रार्थितः सक्रित्यर्थः । आशु ताष्ट्
मे वितां काष्ठवयं कुरु कुरु । यथेह तथामुत्रोपकर्तव्यं भित्रेणत्यर्थः ॥

Notes.—कुसुमास्तरणे, ‘in a bed of blossoms’.
✓कु ‘to cover, to spread over’ 9 P. preceded by the
preps. आ, वि, प्र, and सम् gives us आस्तरः आस्तरणं विष्टरः प्रस्तरणं and सस्तरः all meaning ‘a bed’. Our own Punj.
विस्तरा is derived from this root. सहायता, ‘the condition
of a helper (सहाय)’. सौम्य,—is derived from सोम ‘the
moon’ and means ‘moon-like, auspicious, gentle, dear
(voc.)’. आशु, indec. ‘instantly, soon’.

Trans.—O dear, thou hast often been our helper
in (the making of) our flowery bed; and now, importuned with folded hands and bowed head, instantly
prepare for me a funeral pyre.

अनुवाद—ऐसा कर चुकने के पश्चात् एक ही जलांजलि हम दोनों
के निमित्त छोड़ना । उस जल को तुम्हारा भित्र काम परतोक में भेरे साथ बिना
विमाग किये पोयेगा ॥ ३५ ॥

तदनु जबलनं पदर्पितं त्वरयेद्क्षिणवातवीजनैः ।

विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न माविना ॥ ३६ ॥

तदनिति ॥ तद् विताकरणम् अनु अनन्तरं मध्यर्पितं पदर्पितं उद्दलनम्
अभिद्वक्षिणवातवीजनैः मलयमारुतसंचारणैः त्वरयेः । त्वरितं ज्वलयेत्यर्थः
त्वरहेतुमाह—ते तव विदितं खलु । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्तमाने कः ।
तस्मात्कर्त्तरि षष्ठी । यथा येन प्रकारेण स्मरः मां विना क्षणम् अपि न
उत्सहते न हृथति । तथा त्वया ज्ञातमेवत्यर्थः ॥

Notes.—त्वरयेः, poten. 2 nd. sing. from the caus.
of अर 1 A. ‘to make haste’. द्वक्षिणवात्, ‘the southern

breeze'. The sweet southern breeze coming from the Malaya hills was very much liked by Kama. No-wonder, then, that Rati, too should like that.

Trans.—And then make the flame which envelops me burn more vigorously by fanning the southern breezes; for thou knowest well that Kama cannot bear to pass even a moment without me.

अनुवाद—उस के पीछे मेरी आग को दक्षिण वायु चलकर दीप्त करना । तुम्हें विद्रित ही है कि जहाँ भर भी काम का भेरे बिना जीना सम्भव नहीं ॥ ३६ ॥

इति चापि विधाय दीयतां सङ्किळस्याञ्जिरेक एव नौ ।

अविभज्य परत्र तं पया सहितः पास्यति ते स वान्धवः ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ अपि च इति एव विधाय कृत्वा नौ आवाम्शाम् एक एव सलिलस्याञ्जिलिः दीयताम् । तमञ्जिलिं स ते वान्धवः सखा स्मरः परत्र परतोके मया सहितः अविभज्य पास्यति ॥

Notes.—अविभज्य, 'without dividing it'. Mark the intensity of Rati's love. परत्र, indec. 'in the other world'.

Trans.—Moreover, that done, offer only a *single* handful of water for us *both*; without dividing, jointly with me, will Kama, thy friend, drink that in the other world.

अनुवाद—ऐसा कर चुकने के पश्चात् एक ही जलांजलि हम दोनों के निमित्त छोड़ना । तुम्हारा मिथ्र काम वह जल भेरे साथ परतोक में बिना विभाग किये पीएगा ॥ ३७ ॥

परत्तोकविधौ च माधव स्परमुद्दिश्य विलोकपल्लवाः ।

निवेषः सहकारमञ्जरीः पियचूतपसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

परतोकेति ॥ किं च । माधव वसन्त । परत्तोकविधौ पिण्डोदकादिकर्मणि स्मरम उद्दिश्य (विलोकपल्लवाः) विलोकाः पल्लवाः यासु ताः सहकारमञ्जरीः चूतपल्लवीः निवेषः देहि । हि यस्मात्कारणात् ते सखा स्मरः (पियचूतप्रसवः) वियाः चूतप्रसवा वस्य स तयोहः ॥

Notes.—परलोकविधौ, ‘in the rites relating to the soul which has departed to the other world, funeral rites’. “ श्रीदेहिके ” (Charitavardhana). नि॒वप् १ U. ‘ to offer to the dead ’.

Trans.—And in the rites relating the departed soul offer the sweet mango-sprays in the name of Kama for thy friend loved the mango-blossom dearly.

अनुचाद—और पिराडोदकादि किया करते समय काम के सम्बन्ध में हिल रही पत्तियों वाला आम का मौर देना व्योकि तुम्हारा मित्र आम के मौर का बहुत प्यारा था ॥ ३८ ॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफर्णि हृदशोषविक्लवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

इतीति ॥ इति (देहविमुक्तये) देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिताम् । कृतनिश्चयामिति यावत् । रतिम आकाशभवा सरस्वती अशरेरा वाक् [हृदशोषविक्लवां] हृदस्य जलाधारस्य शोषणे विक्लानं शफर्णि प्रोष्टाम् । प्रोष्टा तु शफरी द्रयोः इत्यमरः । प्रथमा वृष्टिः वर्षम् इत्र अन्वकम्पयत् अनुकम्पितवती । सद्यमुवाचेत्यर्थः । कृता दयानुकम्पा स्यात् इत्यमरः ॥

Notes.—शफर्णि,—A शफर is described as a small glittering fish; ‘a kind of carp’. Cf. Megh. 1. 40. तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्यान्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्दर्तनप्रेक्षितानि हृदशोषविक्लवां, ‘despairing at the drying up of the lake’. The simile is very beautiful. The idea is that the heavenly speech came to the afflicted Rati to comfort her in her distress in the same way as the first shower of rain comes to the despairing fish when the lake goes dry.

Trans.—A voice from heaven showed compassion on her who stood thus at the point of giving up her body as the first shower does on the little carp despairing when the lake goes dry.

अनुवाद—जिस समय रति इस प्रकार शरीर छोड़ने का निष्ठय किंवद्धी थी उस समय उस पर आकाशवाणी ने तालाब सूख जाने से व्याकुल हुई शफरी मछुली पर वर्षा की नाई कृपा की ॥ ३६ ॥

कुसुमायुधपति दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद्विष्यति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः शशभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपति रते । तथ भर्ता चिरात् चिरं दुर्लभः न भविष्यति । किं त्वचिरमेव मुलमेव भविष्यतीत्यर्थः । शृणु । तत्कर्मेति शेषः । येन कर्मणा स ते भर्ता (हरलोचनार्चिषि) हरलोचनस्यार्चिर्ज्वाला । ज्वालाभासो न पुंस्यविः इत्यमरः । तस्मिन् शशभत्वं गतः । समौ पतङ्गशालमौ इत्यमरः ॥

Notes.—चिराद्, indec., ‘long (adv.), for a long time’. It is to be noted that the singular form of चिर in any of the oblique cases may be used as an adv. meaning ‘for a long time, after a long time, long since etc’. शशभत्वं गतः, ‘died the death of a moth’. *Vide supra* 3. 64. पतङ्गवद् वहिमुखं विवेक्षुः.

Tarns.—O wife of Love ! thy husband will not be lost to thee for long ; now listen how he perished like a moth in the fire coming from Siva’s eye.

अनुवाद—हे रते, तेरा पति बहुत चिरकाल के लिये तुम्हें अप्राप्य नहीं होगा जिस कर्म द्वारा वह पतङ्ग की भाँति शिव जी महाराज के नेत्रों से निकली हुई आग में भस्म हुआ उस कर्म का ड्रासान्त सुन ॥ ४० ॥

तदेव कर्मोपाचष्टे—

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्पजापतिः ।

अथ तेन निगृह विक्रियामभिशसः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

अभिलाषमिति ॥ उदीरितेन्द्रियः । प्रेरितेन्द्रियः । स्मरेणति शेषः । प्रजापतिः ब्रह्मा स्वसुतायां सरस्वत्याम् अभिलाषम् अनुरागम् अकरोत् । अथ तेन प्रशापिना विक्रियाम् इन्द्रियविकारं निगृह निरुद्य अभिशसः सन् । एतत्कलं दाहात्मकं स्वकर्मफलम् अन्वभूत् ॥

Notes.—उदीरितेन्द्रियः, ‘whose senses were excited (i. e. by Love)’; स्वसुतायाम् अभिलाषम् अकरोत्, ‘felt

impure desire for her daughter ». The allusion is to the story given with slight variation in details in the Puranas that Brahma once felt unholy desire for his daughter Sandhya, (also called Saraswati) forgetting that she was his own child. But this conduct of his was condemned by the sages and Siva. Then, however, in order to cover his sin he cursed Kama, the author of his shame. Sometimes we are told that this creation is the result of his illicit connection with his daughter Saraswati. In the verse, however, Kalidasa takes a modest position when he says तेन निगृहा विकियाम्. अन्वभूत्, 'experienced'; aor. 3rd per. sing. from अनुभू 'to experience, to suffer'.

Trans.—The lord of creation, whose senses were excited (by Kama) felt impure desire for his own daughter and cursed by him, who had curbed his agitated mind, Kama has thus come to experience the effects (of the curse).

अनुवाद—काम से उत्तेजित इन्द्रियों वाले ब्रह्मा ने अपनी पुत्री के प्रति अनुराग अनुभव किया । तब प्रजापति ने इन्द्रिय-विकार रोक काम को शाप दिया जिसका कल अब उसने अनुभव किया है ॥ ४१ ॥

शापावधिरपि तेनौक्त इत्याह श्लोकद्वयेन—

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्पवणीकृतो हरः ।

उपठब्धसुखस्तदा स्परं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्मयाचितः स्परशापावधिदां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभयार्वशिनश्चाम्बुधराश योनयः ॥ ४३ ॥

परिणेष्यतीति ॥ इतीति च । (धर्मयाचितः) धर्मेण धर्माख्यप्रणापतिना याचितः प्रार्थितः स ब्रह्मा भगवान् तपसा कारणेन (तत्पवणीकृतः) तस्या पार्वत्या प्रपाणीकृतोऽभिमुखीकृतः हरः शिवः यदा पार्वतीं परिणेष्यति उद्द्वग्नि । तदा उपठब्धसुखः प्राप्तानन्दः सन् । हमरं कामं स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति ।

सङ्गमायिष्यति । इति एव । (स्मरशापावधिदां) स्मरशापस्यावाविदामवसान-दायिनीं सरस्वतीं वाचं च आह । एवं शापवधिमप्युक्तवानित्यर्थः । ननु तथा कुदस्य कथमदीशी शान्तिरत आह—वशिनः जितेन्द्रियाः च अम्बुधराः च अशनेः अमृतस्य च इति उभयोः योनयः प्रभवाः । वशिपत्रेऽशन्यमृतशब्दौ कोपप्रसादं परौ । अन्यत्र वैयुताग्न्युदकपरौ । युग्मकम् ॥

Notes.—परि~नी, 1 U. ‘to lead or carry round (fire); to marry’. तत्प्रवणीकृतः, ‘made to incline towards her (Parvati)’. प्रवण means ‘prone, inclined or attached to’. (Sl. 42.) धर्म,—was one of the mind-begotten sons created by Brahma and was the father of Kama through his wife Sraddha, a daughter of Daksa. He is described as the embodiment of justice or virtue and is entrusted by Brahma to keep the created world in order. सरस्वती f. ‘speech, words’ as in sl. 39. *supra*. अशनेरमृतस्य च योनयः, ‘are the source of the thunder-bolts and showers of rain’. The meaning of the second line is that just as clouds now hurl the thunderbolt and send sweet showers of rain, so the self-restrained too are the fountain of both wrath and grace. If Brahma cursed Kama, he also made a pronouncement giving the limit of his curse (स्मरशापाविदाम्). Cf. Kumar. 7. 92. देवा...शापावसाने प्रतिपन्नमूर्ते यैयाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ।

Trans.—“ When Siva melting towards her because of her penance will espouse Parvati, then in recompense for the bliss he would enjoy he will re-unite Kama with his body ”—such were the words, setting the limit to Kama’s curse, which he (Brahma) uttered when implored by Dharma (in behalf of Love); indeed, the holy souls and the clouds are the well-head alike of thunderbolts and sweet showers.

अनुवाद—जब पार्वती से प्रसन्न हुए शिव जी महाराज उस के साथ विवाह कर लेगे तो वे विवाह-सुख अनुभव कर स्वयम् ही काम को उस की देह देंगे ॥ ४२ ॥

अनुवाद—इस प्रकार इन शब्दों में धर्म से सविनय याचना किये गये भगवान् ब्रह्मा ने काम के सम्बन्ध में शाप की अवधि कही । जैसे मेघ अमृत (जल) और विजुली दोनों का उत्पत्ति स्थान है ऐसे ही जितेन्द्रिय क्रोध और प्रसन्नता दोनों का निकास स्थान है ॥ ४३ ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये पुनरोवेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

तदिति ॥ हे शोभने तत् तस्मात्कारणात् (भवितव्यप्रियसङ्गमं) भवितव्यो भवितव्यप्रियसङ्गमो यस्य तत्थोक्तम् इदं वपुः परिरक्ष । तथा हि रविपीतजला नदी तपात्यये प्राश्वषि । प्रावृद् तपात्यये इति हलायुधः । पुनः ओघेन प्रवाहेण युज्यते सङ्क्षेते हि ॥

Notes.—भवितव्यप्रियसङ्गमं, ‘the reunion of which is to be with the beloved’. तपात्ययः, ‘the end of the summer season i. e. the rainy season’. ओघः, ‘the current’.

Trans.—So, fair lady , preserve this body of thine, whose reunion with thy beloved must take place; for the stream whose water is dried up by (the heat of) the sun is reunited with its current in the rainy season.

अनुवाद—हे सुन्दरि, जिस तेरे शरीर का तेरे पति के साथ समागम होता है उस की तू रक्षा कर, क्योंकि सूर्य की धूप में सूख गये जल वाली नदी वर्षा-ऋतु में फिर अपने प्रवाह से मिल जाती है ॥ ४४ ॥

इत्यं रतेः किमपि भूतमदश्यरूपं

मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्पत्ययाच्च कुसुमायुधवन्धुरेना-

माशासयस्तुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

इत्यमिति ॥ इत्थम् अनेन प्रकारेण अदश्यरूपं कि मपि भूतं काष्ठित्पाणी । युक्ते चमादाश्वते भूते प्राणपतीते समे त्रिषु । इत्यमरः रतेः मदनदाराणां मरण-

व्यवसायदुर्दि^१ मरणोयगबुद्धि मन्दीचकार । निवारयामासेत्यर्थः ॥ मूढाल्पा-
पदुनिभाग्या मन्दाः इत्यमरः । अथ कुसुमायुधबन्धुः वसन्तः च तत्प्रत्ययात्
तस्मिन्भूते विश्वासात् । प्रत्ययोऽधीनशपथहानाविद्यासहेतुषु । इत्यमरः । एनां
रति (सुचरितार्थपदैः) सुषु चरितार्थानि पदानि येषां तैः अच्छोभिः वाक्यैः
आश्वासयत् । सर्वथा ते देवताप्रसादात्प्रियसङ्गमो भविष्यतीत्यादिवचनरैस्या
दुखमपाचकारेत्यर्थः ॥

Notes.—भूतम अद्दृश्यरूपं, 'spirit of invisible form', refers to the mysterious being who spoke sl. 40–44 in his celestial voice. ~मन्दीकृ, 'to slacken, to weaken.' (chvi.). मरणव्यवसायदुर्दिम, 'her idea—her resolution to die'. व्यवसाय, 'resolution, determination from व्यव ~सो 4 P. 'to determine'. सुचरितार्थपदैः, 'the words of which were successful.' Anal. सुचरितार्थानि (अनुष्ठेयलेन कृतार्थानि) पदानि येषु (Charitravardhana).

Trans.—Thus that mysterious being of invisible form discouraged Rati's idea, her determination to immolate herself, and the kinsman of the flower-weaponed god, believing in (the words of) the spirit, comforted her with a discourse of successful wording.

अनुवाद—इस प्रकार आकाश से किसी अद्दृश्य प्राणी ने अपि में जल मरने परं तुली हुई रंति को रोक दिया और उस अद्दृश्य प्राणी के वचनों में विश्वास करते हुए काम के मित्र वसन्त ने मीठे २ वचनों से उस का मन शान्त किया ॥ ४५ ॥

अथ मदनवधूरूपपुवान्तं

व्यसनकृशा परिपाढयांवभूव ।

वशिन इव दिवातनस्य क्लेखा

किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

अयेति ॥ अथ अनन्तरं (व्यसनकृशा) व्यसनेन दुःखेन कृशा मदनवधूः
रतिः उपमधान्तं विपद्धिर्धि (किरणपरिक्षयधूसरा) किरणपरिक्षयेण
भूसरा मलिना दिवातनस्य दिनभवस्य । सामन्वितम्—इत्यादिना व्यप्रत्ययः ।

शशिनः चन्द्रस्य लेखा प्रदोषार्धं रात्रिम् इव परिपात्यांबभूव प्रतीक्षावके ।
पुष्टिताप्राहृतम् । अयुगि नयुगरेफते यकारो युगि च नजौ जरगात्मा पुष्टिताप्रा ।
इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया
संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्री कालिदासकौ
कुमारसंभवे महाकाव्ये रतिविलापः नाम चतुर्थः सर्गः ।

Notes.—उपम्बवान्तं , ‘the end of her woe’. दिवातन, adj. ‘belonging to the day’ from the indec. दिवा. Pan. 4. 3. 23. किरणपरिक्षयधूसरा , ‘faintly luminous through loss of rays ’ corresponds to व्यसनकृशा ‘emaciated through grief ’.

Trans.—Then the wife of Kama , emaciated through grief , awaited the end of her woe, as the digit of the moon, faintly luminous through loss of beams by day, awaits the sundown.

अनुषाद—उस समय से संताप के कारण सूख गयी रति दुःख की संमाप्ति की प्रतीक्षा करने लगी जिस प्रकार दिन में किरणों के ढीण होजाने से नीली हुई २ चांद की लेखा सायंकाल की प्रतीक्षा करती है ॥ ४६ ॥

पञ्चमः सर्गः

तथा सप्तं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥

तथेति ॥ पर्वतस्यापयं छी पार्वती तथा तेन प्रकोरणा अच्छणोः समीपे समक्षं पुरतः । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि-इत्यादिनाव्ययीभावः । मनोभवं मन्मथं दहता भस्मीकुर्वता पिनाकिना ईश्वरेण (भग्नमनोरथा) भग्नः खण्डितो मनो-रथः अभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती हृदयेन मनसा रूपं सौन्दर्यं निनिन्द । धिङ् मे रूपं यद्वरमनोहरणाय नालमिति गर्हितवतेत्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह-तथा हि । चारुता सौन्दर्यं प्रियेषु पतिषु विषये (सौभाग्यफला) सौभाग्यं प्रियवास्त्रभयं फलं यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्भूत्सौभाग्यं लभ्यते । नो चेद्विफलं तदिति भावः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—जतौ तु वंशस्थमुद्दीरितं जरौ इति लक्षणात् ॥

Notes—प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता, ‘loveliness has for its recompense the being blessed (of women) by their lovers’. The idea is that if all the charms of a woman fail to secure her a suitable husband, they are utterly useless. Parvati’s entire wealth of beauty could not attract the mind of Siva, on whom she had set her heart; so she cursed her charms. **सौभाग्यफला,—** Anal. सौभाग्यमेव फलं यस्याः सा (चारुता).

Trans.—Her hopes dashed by the Trident-holder consuming the mind-born god in that manner before her eyes , Parvati cursed her charms from(the very bottom of) her heart ; for the recompense of beauty is the being blessed (of women) by their lovers.

अनुवाद—उस की आंखों के सामने उक्त प्रकार शिव जी महाराज के काम के भस्म करने से आशाहीन हुई पार्वती अपने सौन्दर्य को हृदय से कोसने जागी क्योंकि पतियों के विषय में सौभाग्यवती होना ही द्वियों के लिये सौन्दर्य का फल है ॥ १ ॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
समाधिपास्थाय तपोभिरात्पनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च ताहशः ॥ २ ॥

इयेषेति ॥ सा पार्वती समाधिम एकाग्रताम आस्थाय अवलम्ब्य तपोभिः वन्ध्यमाणनियमेः करणभूतैः आत्मनः स्वस्य अवन्ध्यरूपतां सफल-सौन्दर्ये कर्तुम इयेष इच्छति स्म । तपसा शिवं वशीकर्तुमगुजेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तत द्वयम अवाप्यते । किं तद् द्वयम । तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत् तथाविधं प्रेम लेहः । येनार्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । ताहशः पतिश्च । यो मृत्युंजय इति भावः । द्वयेव खलु लीणामपेक्षितं । यद्वर्तुवाङ्मयं जीवद्वर्तुकतं चेति । तच तपश्चेयकसाध्यमिति निषिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः—यद्वकरं यद्वापं यद्वापं यद्वा यद्वा दुस्तरम् । तत्सर्वं तपसा प्राप्य तपो हि दुरतिकमम् ॥इति॥

Notes.—इयेष , perf. 3rd per. sing. from इष्.
अवन्ध्यरूपतां,—Anal. अवन्ध्यं तद्रूपं चेति अवन्ध्यसं, तस्य भावः , or by reducing it to the masc. form of a बहुवीहि compound. The meaning is ‘the being attended of loveliness by its fruit’. The second half of the verse sets forth that only severe austerities were a proper price for the winning the love of the mighty god.

Trans.—She sought to make her loveliness bear fruit by resorting to contemplation aided by penance; else how could the two ends be won---that (true) love and that husband.

अनुवाद—पार्वती ने समाधि लगा तपादा द्वारा अपना मनोङ्ग रूप सफल करने का संकल्प किया । अन्यथा इन दोनों की प्राप्ति कैसे सम्भव होगी—वैसा प्रेम और वैषा पति ॥ २ ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरीशपतिसक्तमानसाम् ।
उवाच येना परिभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मूनिश्रवात् ॥ ३ ॥

निशम्येति ॥ मेना मेनका च गिरीशप्रतिसङ्घमानसां हरासजचिता
तपसे तपश्चरणाय कृतोदयमां कृतोदयेण सुतां निशम्य श्रुता एनां पर्वतीं
बहसापारिरम्भ आलिङ्गय महतः मुनिव्रतात् तपसाः निवारयन्ती उषाच ।
मुनिव्रतादित्यत्र यथपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीपितत्वात् वारणार्थानामीपितः इति
नापादानत्वं तथापि कृतोदयमामिति मानसप्रवेशोऽकृत्वात् ध्रुवमपायेऽपादानं इत्यपादानत्वमेव
स्यात् । यथाह भाष्यकारः—यच्च मिथ्या संप्राप्य निवर्तते तच्च ध्रुवमपायेऽपादानम् इति
प्रसिद्धम् इति ॥

Notes.—निशम्य , ‘ having heard ’ from नि॒शम्
‘ to hear ’ 4 P. , but we have निशम्य from the same root,
when used in the tenth conjugation , meaning ‘ having
seen ’. गिरीशप्रतिशक्तमानसाम् , ‘ whose heart was at-
tached to Siva ’. गिरीश literally means ‘ lord of the
mountain (Kailasa) ’. Cf. *supra* गिरिश in 1. 60. परि॒रम्भ 1A. ‘ to clasp , to embrace ’. निवारयन्ती महतो मुनि॒व्रतात् .—*vide supra* its paraphrase 1.26. उमेति मात्रा तपसा
निषिद्धा.

Trans.—Hearing that her daughter , who had
fixed her heart upon Siva , had made up her mind to
commence austerities , Mena hugged her to her breast
and dissuading her from an ascetic’s terrible vow ,
spoke as follows :—

अनुचाद—मेना ने जब सुना कि उस की पुत्री जो अपना मन शिव जी
महाराज के समर्पण कर चुकी है (मनोरथ सिद्धि के लिये) तपश्चर्यों करने का
सङ्कल्प किये हुये है, तो उसने पुत्री को छाती से लगा श्रूषि-मुनियों की उप्र तपस्या
से रोकते हुए इस प्रकार कहा ॥ ३ ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह—

मनीषिताः सान्ति गृहेषु देवता-

स्तपः कृ वत्से कृ च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेत्तवं

शिरीषपुष्पं न पूनः प्रतशिष्ठः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति ॥ हे घटसे । मनसा ईषिता इष्टाः । मनीषिताः ।
शकन्वादित्वात्साधुः । देवता शच्यादयः गृहेषु सन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः ।
तपः क् । तवेदं तावकम् । युध्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च इत्यएप्रत्ययः । तवक-
ममकविकवचने इति तवकादशः । वपुः च क् । तथा हि । पेञ्चवं मृदुलं शिरीषपुष्पं
भ्रमरस्य भ्रात्य पदं पदस्थितिं सहेत । पतश्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न
सहेत । अतिसौकुमार्यहिव्योपमोगयोग्यं ते वपुने दालणतपःक्षममित्यर्थः । अत्र
द्यान्तालंकारः ॥

Notes.—मनीषिताः, ‘which thy heart may desire. The word is made up of मन् and ईषिताः, the final syllable of मनस् having been assimilated into the initial vowel of the second word. क...क,—is used when the object of the writer is that the contrast between two things should be brought out more strikingly. तावक, ‘thine, of thee’. युध्मद् and अस्मद् substitute तवक and ममक before अण् and खञ् in the singular number. Thus we have तावकः and तावकीनः the pronominal adjectives for तव and मामकः and मामकीनः for मम. Pan. 4.3.3. पतश्रिन्, ‘bird, being the feathered animal’. The suffix is इन्, since we have “पतं न. wing, pinion, feather” (Capp.). The assumption of the suff. अत्रिन् by M. R. Kale who is supported by the Unadis, would in that case be a superfluity. For the idea cf. Sak. 1. 17.

Trans.—Dear daughter, there are gods at home whom thou may worship according to thy heart's desire. Where (severe) asceticism and where thy (frail) body! The soft siris-blossom may bear the step of a bee, but not the perch of a bird.

अनुवाद—पुत्री, सब इष्ट देवता हमारे घर में विद्यमान हैं(उनकी तू आराधना कर सकती हैं) । कहा (धेर) तपश्चर्या और कहा तेरा (कोमल) शरीर ! खिर्स का कोमल कूज भैरे का पैर तो सहार सकता है परन्तु पक्षी का नहीं ॥ ४ ॥

इति ध्रचेच्छापनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुथपात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

इतीति ॥ इति एवम् अनुशासती उपदिशन्ति मेना ध्रुवेच्छां स्थिरन्ध-
वसाया सुतां पार्वतीम् उद्यमात् उद्योगात्पोलच्छणात् नियन्तुं निवारयितुं न
शशाक समर्थी नाभूत् । तथा हि । (ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं) इष्टायेऽईप्सितार्थं
स्थिरनिश्चयं-मनः निम्नाभिमुखं पयः च कः प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेद् प्रतिनिवर्तये-
दित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः । अत्र दीपिकानुप्राणितः ।
अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

Notes.—ध्रुवेच्छाम्, ‘firm in her purpose, strong
in her determination.’ अनुशस्त्र २ P. ‘to persuade.’
ईप्सितार्थ, ‘the object which one desires to attain.’
ईप्सित p. pas. part. from ईप्सि, the desiderative base of
~आप् ‘to attain.’ निम्न, ‘deptb, declivity’ from the prep.
नि which means ‘down’ as in नि॒पत् ‘to fall down.’
~प्रतीपय ‘to move contrarily, to move against the
stream’ formed from प्रतीप ‘against the stream.’

Trans.—Though thus persuading her daughter
who was firm in her determination, she could not keep
her back from her purpose; for who can change a mind
firmly resolved upon the attainment of an end or waters
running headlong down a slope.

अनुवाद—मेना का यह उपदेश दृढ़ निश्चय वाली पार्वती को उस के
लक्ष्य से न हटा सका। इष्टार्थ-प्राप्ति का सुट्ठ निश्चय किये नर-नारी को और
दुलान की ओर वह रहे जल-प्रवाह को कौनं लौटा सकता है? ॥ ५ ॥

कदाचिदासमसर्वामुखेन सा

मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।

अयाचतारण्यनिवासमात्पनः

फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरचिता स्ता पार्वती
मनोरथज्ञम् अभिलाषाभिमुखं पितरं हिमवन्तम् (आसक्तसर्वामुखेन) आसन-

सहयासत्त्वी सेव मुखमुग्रायः । मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोणाययोरपि । इति विष्णुः
तेन । (कलोदयान्ताय) कलोदयः फलोत्पत्तिरन्तोऽवधिर्यत्य तस्मै तपःसमाधये
तपोनियमार्थम् आत्मनः स्वस्य अररयानेशासं वनवासम् अयाचत । दुष्टाच्च-
-इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

Notes.—मनोरथश्च, ‘ who knew her ambition.’ Himalaya knew Parvati’s desire, because Narada had told him that she would one day be the spouse of Siva. फलोदयान्ताय—“ कनं साध्यम् ईर्भरानुप्रहृष्ट, तस्य उदयः प्रादुर्भावः, सोऽन्तो
ज्वसानं यत्य ” (Charitravardhana).

Trans.—Once she, who was firm-minded, begged through her confidential maid, of her father, who knew her ambition, (permission) to reside in his woods for practicing austerities till the appearance of the fruit.

अनुचाद—एक दफे मनाविनी पार्वती ने मनोरथ से परिचित अपने पिता से विश्वस्त सहेनी द्वारा फल प्राप्ति तक तपश्चर्या करने के निये वन में रहने की अनुशा मांगी ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा

कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात्परितं तदाख्यया

जगाम गौरी शिखरं शिखरिष्टपत् ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथ गौरी (अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा) अनुरूपेण
योग्येन अभिनिवेशेनाप्रदेष तुष्टीति तयोङ्कनं गरीयसा पूर्यतमेन गुरुणा पित्रा
कृताभ्यनुज्ञा तपः कृतिंति कृतानुमतिः सती पश्चात् तपः सिद्धयत्तरकालं प्रजासु
जनेषु तदाख्यया तस्या गौरीः संहया प्रथितम् । गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः ।
शिखरिष्टपत् । न तु हिंसप्राणिप्रचुरमितिभावः । शिखरं शृङ्गं जगाम यस्यौ ॥

Notes.—अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा, m. inst. sing. ‘who felt inward joy at her worthy resolve.’ For anal. see the comm. अभ्यनुज्ञा, f. ‘permission.’ गरीयस्, ‘revered (father)’ compar. from गुरु. शिखरिष्टपत्, ‘having a large number of peacocks.’ मतुः here signifies ‘abund-

ance, numerosness.' It may be that that peak was actually known among the people by the name *Sikhandimat* on account of the large number of peacocks that were there. तदाख्यया, 'by her name.' *Gauri* is the name of one of the summits of the Himalayan Range.

Trans.—Then given permission by her revered father, who felt inward joy at worthy resolve, Gauri betook herself to the *Summit of Peacocks*, afterwards known among the people by *her name*.

अनुवाद—तब पार्वती के योग्य निश्चय से प्रसन्न हुए पिता ने उसे तपस्या करने की अनुज्ञा दे दी। पीछे (अर्थात् गौरी [पार्वती] के वहां समाधि लगाने के पीछे) शिखरिडमत (मोरोंवाला) शिखर उस नाम अर्थात् गौरी नाम से प्रसिद्ध हुआ ॥ ७ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया

विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।

बवन्ध बालारुणबभ्रु वलक्षणं

पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहाति ॥ ८ ॥

विमुच्येति ॥ अहार्यनिश्चया अनिवार्यनिश्चया सा गौरी (विलोलय-ष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्) विलोलाभिश्चजाभिर्यष्टिभिः प्रतिसरैः प्रविलुप्तं प्रसृष्टं चन्दनं स्तनान्तरगतं येन तं तथोङ्कं हाँ मुकावली विमुच्य विहाय बालारुणबभ्रु बाजार्कपिङ्गलं (पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहाति) पयोधरयोः स्तनयोस्त्वसेधेनोऽक्रृ-येण विशीर्णा विचंटिता संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तत्थोङ्कं वलक्षणं कण्ठलम्बित्वा स्तनोऽरीयभूतं बबन्ध । धारयामासेत्यर्थः ॥

Notes.—अहार्यनिश्चया, 'whose resolve knew no change, of incorruptible will.' अहार्य, lit. not to be taken or stolen ; hence 'incorruptible, unalterable.' This epithet prepares us for the change which occurs in Parvati. विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनं, 'which wiped off the sandle-paint by its threads as they slipped.' It qualifies हारम् यष्टि. 'the string (of the necklace).' चन्द्रु, 'reddish-brown ; tawny.' उत्सेध, 'elevation.'

Trans.—She, of unalterable resolve, laid aside her necklace which wiped off the sandal-paint (of her bosom) with its threads as they slipped here and there, and clad herself in a bark garment, reddish brown like the grey of the morning, and the sitting close of which was prevented by the elevation of her breasts.

अनुवाद—पर्वती का निश्चय ढ था । उसने मोतियों का हार, जिस की लाड़ियां हिल र कर (छाती पर लगे) चन्दन को मिटाती थीं परे केक दिया, और प्रातःकाल के सूर्य की नई भरे वर्ण की छाल ओढ़ ली जो स्तनों के ऊपर उठे होने से ठीक न बैठती थी ॥ ८ ॥

यथा प्रसिद्धं मधुरं शिरोरुहै-
जटाभिरप्येवमभूचदाननम् ।
न पट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

यथेति ॥ तस्या देव्या आननं तदाननं प्रसिद्धैः मूषितैः । प्रसिद्धौ स्यात्-
भूषितौ इत्यमरः । रोहत्तीति ल्हाः । इगुपधान्त्रीकिः कः इति कप्रत्ययः । शिरो-
रुहस्तैः शिरोरुहैः मूषजैः यथा मधुरं प्रियम् अभूत । स्वादुप्रियौ तु मधुरौ
इत्यमरः । जटाभिः अपि एवं मधुरमभूत । तथा हि । पङ्कजं पद्मं षट्पदश्रे-
णिभिः अमरपट्किभिः एव न किं तु सह शैवलासङ्गेन सशैवलासङ्गम् अपि ।
तेन सहेति तुत्ययोगे इति बहुवीहिः । प्रकाशते । शैवलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥

Notes.—प्रसिद्धैः, 'decorated, dressed.' For this sense of the word cf. *infra* Kumar. 7. 16. "तदाननश्रीरत्नैः प्रसिद्धैश्च चिरच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥". Charitavardhana, however, paraphrases it by विल्यतैः 'well-known.' This sense, too, suits the context. षट्पदश्रेणिभिः, 'by rows of bees.' षट्पदः—A bee is so called because it has six legs. सशैवला सङ्गमपि, 'even in the company of the weeds.' Cf. Sak. 1. 18. सरसिंगम अनुविदं शैवलैनापि रम्यम्... शैवलः, 'a certain water-plant weed, moss; called लेवल in Jhelum district.'

Trans.—Her face looked as lovely now by her matted hair as it did before by her decked ringlets;

' lotus shines beautifully not only by its contact with the rows of bees but even in the company of the weeds.

अनुवाद—उसका मुख जैसे सावेर बालों से प्यारा लगता था जटाओं से भी वह बैसे ही प्यारा था । कमल न केवल भौंरों की पाढ़कियों (के बैठने से ही) शोभा देता हैं परन्तु सेवल के सज्ज में भी बैसा ही सुन्दर दीखता है ॥ ६ ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां

ब्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।

अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा

सरागपस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

प्रतीति ॥ सा देवी प्रतिक्षणं इणे इणे कृतरोमविक्रियां पारुष्याकृत-
रोमाद्वा त्रिगुणां त्रिरात्तां यां मौञ्जीं मुजमयों भेखला ब्रताय तपसे बभार ।
(तत्पूर्वनिबद्धया) तदेव पूर्वं प्रथमं यस्य तत्पूर्वं यथा तथा निबद्धया तथा-
मौञ्ज्या अस्यः देव्याः (रसनागुणास्पदम्) रसनागुणस्यास्पदं स्थानं जघनम् ।
सह रागेण सरागं सलोहितम् अकररि कृतम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥

Notes.—कृतरोमविक्रियां, 'which caused the bristling of her hair, which sent a shudder (in her frame).' मौञ्जी, 'made of *Munja* grass.' तत्पूर्वनिबद्धया, 'worn then for the first time.' The idea is that Parvati having never worn that belt of *Munja* grass before now felt its tormenting roughness. The resting place of her zone nearly bled as the harsh girdle rubbed against her skin.

Trans..—The girdle of munja grass having three strings, which she wore for the sake of her vow and which sent a shudder every moment (in her frame) worn there as it was for the first time on that occasion, made red the resting-place of her zone.

अनुवाद—उस ने तपश्चर्यार्थ मुंज की बनी तीन बट्टों की मेलला धारण की, जिस से इण २ के पीछे (पीड़ा उठने से) उसके शरीर के रोम छढ़े हो जाते थे और जिसने वहां अब पहली बार बांधी जाने के कारण उस का मेलला-स्थान लहु-लुहान कर दिया ॥ १० ॥

विसृष्टरागादधराभिवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणितात् कन्दुकात् ।

कुशाङ्गुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥

विसृष्टेति ॥ तथा देव्या विसृष्टरागात् त्यक्तलाङ्गारसरजनात् अधरात्
अधरोऽग्नात् निर्वर्तितः । निष्ठरागात् इति पाठे नितरां त्यक्तलाङ्गारागात् ।
रागत्यागेन निष्ठरोऽग्ननत्वादिति भावः । तथा (स्तनाङ्गरागारुणितात्)
स्तनाङ्गरागेणारुणितादरुणीकृतात् पतनसमये तस्य स्तनयोरूपरोधादिति भावः ।
कन्दुकात् च निर्वर्तितः (कुशाङ्गुरादानपरिक्षताङ्गुलिः) कुशाङ्गुरागणा-
मादानेन लबनेन परिक्षृता व्रणिताः अङ्गलयो यस्य स तथोङ्कः करः पाणीः
अक्षसूत्रप्रणयी अक्षमालासहचरः कृतः ॥

Notes.—विसृष्टरागाद् अधरान् निवर्तितः, ‘which was kept back from her lower lip which was painted red no longer.’ The idea is that since she was engaged in austerities she could not attend to her decorations. अरुणितात् कन्दुकात्, ‘from the ball reddened (by the paints of her breasts).’ अरुणित्.—Anal. अरुण (red) इति. She could no longer now attend to such sports as playing with the ball. अक्षसूत्रप्रणयी, ‘lover of the rosary.’ Anal. प्रणयः (love) विष्वे यस्य स प्रणयी ; अक्षसूत्रे प्रणयी इति. अक्षसूत्र—“The Rudraksha mala (which we may suppose Uma to have used) is a string of the seeds or berries of the Eleocarpus, and specially dedicated to Siva. It should contain 108 berries or beads, each of which is fingered with the mental repetition of one of Siva’s 108 appellations.” Griffith in his *Notes*.

Trans—No more attending to her lower lip, which was (now) untinted, and her ball, which was reddened by the paints of her breasts, her hand, with its fingers bleeding on account of plucking the *kusa* blades was (now) made by her the lover of the beads,

अनुशाद—उस का हाथ, जिसका अब निचले होठ पर लाली लगाने से और स्तन-राग से रक्षण्य हुए गेंद से कोई प्रयोजन न था प्रतिदिन कुशाङ्कुर काटने से ब्राह्मिंत रहता था और लदाक्ष-माला का मित्र बना हुआ था ॥ ११ ॥

महाईशयापरिवर्तनच्युतैः

स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।

अशेत सा बाहुलतोपधायिनी

निषेदुषी स्थणिद्ध एव केवले ॥ १२ ॥

महाईंति ॥ (महाईशयापरिवर्तनच्युतैः) महानहीं मूल्यं यस्याः सा महाईं श्रेष्ठा या शाश्वा तस्यां परिवर्तनेन लुण्ठनेन च्युतैप्रैः स्वकेशपुष्पैः अपि या देवी दूयते स्म किञ्च्यति स्म । पुष्पाधिकसौकुमार्यादिति भावः । सा देवी बाहुलता-मुपथते उपधानीकरोतीति बाहुलतोपधायिनी सती केवले संस्तरणरहिते स्थणिद्धले भूमी पद अशेत शयितवती । तथा निषेदुषी उपविष्टा च । कसुष इति कसुः । उगितश्च इति दीप् । भूमोवेत शयनादिव्यवहारो न जातपूरीत्यर्थः ॥

Notes.—बाहुलतोपधायिनी, ‘making her creeper-like arm her cushion.’ उप-धा means ‘to use as a pillow.’ Anal. बाहुलता-मुपथते इति सा. For the tender creeper-like arm serving as a pillow cf. Bhar. 3. 79. विपुलम् उपधानं भुजलता. निषेदुषी, f. nom. sing. of निषेदिवस् perf. part. from नि-ष्ट् ‘to sit down.’ स्थणिद्धले, ‘on the bare ground.’ Her lying on the bare ground indicates the austerity of her penance. A man who lies on the bare ground for the sake of his penance is called स्थणिशायिन्. केवल—is emphatic here and means ‘bare’.

Trans.—She, who was wont to feel vexed even by the flowers of her hair loosened in her rollings on her sumptuous bed, would now take her seat and fall to sleep, making her creeper-like arm serve for a pillow, on a piece of bare ground with nothing spread over it.

अनुशाद—जिसे बहुमूल्य संबों पर सोते समय गिरे हुए अपने फूलों से भी दुःख होता था वह अब नेणी भूमि पर अपनी बांह का तकिया बना सोती और दैदली थी ॥ १३ ॥

पुनर्ग्रीहीतुं नियमस्थया तया
द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टिं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

पुनरिति ॥ नियमस्थया व्रतस्थया तया देव्या द्वये अपि द्वयं पुनः ग्रीहीतुं पुनरानेतुं निक्षेपः अर्पितमिव निक्षेपवेनार्पितं किम् । काचित् द्रयीषु इति प्रामादिकः पाठः । कुत्र द्वये किं द्वयमर्पितश्चित्याह—तन्वीषु लतासु विलास एव चेष्टिं विलासचेष्टिं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चक्षलावलोकितं च । व्रतस्थयां तस्यां तयोरदर्शनाङ्गनादिषु दर्घनाचार्पितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः ॥

Notes.—निक्षेपः, ‘a deposit, pledge, trust.’ *Vide supra* न्यासीकृता 3. 55 विलासचेष्टिं, ‘her amorous ways.’ विलोलदृष्टं, ‘tremulous glances.’ The idea of the lines is that Parvati forewent her amorous ways and winning glances for the sake of her vow. These were deposited (so the Poet fancies) with the tender creepers and female deer.

Trans.—By her who observing the vow (of asceticism) her two things were placed as a deposit, as it were to be recovered again, with the two parties—the amorous ways with the slender creepers and tremulous glances with the female deer.

अनुचाद—व्रत पालन कर रही पार्वती ने पुनः ग्रहण करने के लिये इन दोनों वस्तुओं को निक्षेप भाव से उन दोनों के समर्पण किया—अपना विलास पतली बेलों के और चंचल दृष्टि हरिणियों के ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्तवणैर्वर्यवर्धयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमाप्नजन्मनां

न पुत्रवात्सल्यमपाकारिष्यति ॥ १४ ॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेव अतन्द्रिता असज्जाततन्त्रा सती ।

तारकादित्वादितच्छ्रव्यः । वृत्तकान् स्पत्वश्चान् । अल्पे इत्यल्पार्थे कप्रस्ययः । (घटस्तनप्रस्त्रवैष्णोः) घटावेव स्तनौ तयोः प्रस्त्रवैष्णोः प्रस्तुतपयोभिः वयवर्धयत् । गुहः कुमारः अपि प्रथनात जन्मनां प्रथमलव्यजन्मनाम् । अप्रजातानामित्यर्थः । येषां इक्काकाणां संबन्धे पुत्रवात्सलयं सुतप्रेम न अपाकरिष्यति । उत्तरत्र कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सलयं निर्वित्यथ इत्यर्थः ॥

Notes.—अतन्द्रिता, ‘unwearied.’ Anal. तन्द्री (drowsiness, remissness) जाता अस्यः सा तन्द्रिता (suffix इत); न तन्द्रिता अतन्द्रिता. गुहः, ‘the son of Siva and Parvati, Kumara.’ युह is so called because he was brought up in a place removed from the haunts of men. (~युह ‘to conceal’); Hermits are very fond of growing trees. Rearing of plants provides them with an innocent avocation consistent with their guileless lives. *Vide* (Sak. Act 1. or Ragh. Canto 1.) the descriptions of the hermitages. Cf. Ragh. 1. 51. सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्त्वणोऽिभत्तवृक्षकम्.

Trans.—Watering them with her breast-like pitchers, she, unwearied, reared the tender plants, motherly affection for which, being elder-born, even Guha will not change.

अनुवाद—उस ने आलस्य त्याग स्वयम् स्तनाकार घड़ों के जल द्वारा उन पौधों को बढ़ा किया जिन प्रथम जन्मे हुये के प्रति स्नेह पुत्र गुह का स्नेह भी दूर न कर सकेगा ॥१४॥

अरण्यबीजाञ्जिदानकाङ्गिता-

स्तथा च तस्यां हरिणा विश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्

पुरः सखीनामपिमीत कोचने ॥ १५ ॥

अरण्येति ॥ (अरण्यबीजाञ्जिदानलालिताः) अरण्यबीजानां नीवा-रादीनामजलयस्तेषां दानेन लालिताः हरिणाः च तस्यां देव्यां तथा विश्वसुः विश्वम् जग्मुः । समौ विश्वभाविक्षासौ इत्यमरः । यथा कुतूहलात् औत्सुक्षयात् तदीयैः हरिणसंबन्धिभिः नयनैः नेत्रैः करणैः । स्वकीये लोचने सखीनां परः

पुरतः । अनेन तेषां संवन्धसहत्वमुक्तम् । अमिमीत । अक्षिपरिमाणतारतम्यज्ञानाय
मानं चकारेत्यर्थः । केचित्तु सा पार्वती तदीयैर्नेत्रैः कुतूङ्गलात्पुरोऽप्ये वर्तमानानां सखीनां
सोचने अमिमीत व्रतस्थत्वज्ञात्मन इत्याहुः । माद् माने इत्यस्माद्बातोर्लङ् । इयमेव खन्तु
विश्वासस्य परा काष्ठा यदक्षिपीडनेऽपि न जुभ्यन्तीति भावः ॥

Notes.—ज्ञालिता, ‘caressed, petted’ from the caus. of लङ् ‘to sport.’ अमिमीत ‘measured’ from अमा 3 A. ‘to measure.’ Cf. Ragh. 1. 40.

Trans.—Being caressed as they were given handfuls of wild grain, the fawns put their trust so far in her that she could—and it was from curiosity—measure (the length) of her eyes by (that of) theirs in the presence of her friends,

अनुवाद—नीवार आदि की मुट्ठी देने से प्यार किये हुये हरिण पार्वती
में इतना विश्वास रखते थे कि वह सहेलियों के सामने शौक से उन की आखों के
माप से अपनी आंखें माप लेती थी ॥१५॥

तपःप्रभावमाह—

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्घवतीपधीतिनीम् ।
दिव्यक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागम-
अ धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

कृतेति ॥ कृताभिषेकां कृतस्नानं हुतजातवेदसं हुताभिकाम् । कृत-
होमाभित्यर्थः । त्वचा वल्कनेनोत्तरासङ्घवतीमुत्तरीयवर्तीं त्वगुत्तरासङ्घवतीम् ।
आधीतमस्या अस्तीति आधीतिनीं स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् । इषादिभ्यश्च इतीनिप्रत्ययः ।
तां देवीं दिव्यक्षवः द्रष्टुमिच्छतः ऋषयः मुनयः अभ्युपागमंत् समुपागताः ।
न चात्र कनिष्ठेसेवादोष इत्याह—धर्मवृद्धेषु वयः न समीक्ष्यते न प्रमाणाकिल्यते ।
सति धर्मज्येष्ठये वयोज्येष्ठयं न प्रयोजकाभित्यर्थः । तथा च मनुः—न तेन वृद्धो
भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥
इति ॥

Notes.—कृताभिषेकां,—It is necessary to take one's bath before one goes through any sacrificial function.

Parvati thus first took her bath and then kindled her sacrificial fire. जातघेदस्, *vide supra* 2. 46. त्वगुच्चरासङ्ग-वती 'clad in bark as her outer garment'. Anal. तच्चा उत्तरा-संगवती इति. This is the most satisfactory way. Cf. Charitra-vardhana, however on this: "वल्कलम् उत्तरासङ्ग उत्तरयिम् अस्या अस्तीति । अत्र बहुत्रीहि भृत्यथीयः । समानार्थत्वात् कथं मतुण् । उच्यते । एकीयमत-मेतदिति । कर्मधारयादपि मर्त्यथीयः । यद्वा तच्चा उत्तरासंगवतीति तृतीया समाप्तः ।" अधीतिनी, 'who recited texts from the scriptures.' दिव्यवाहः, 'desirous of seeing' from ~दश. न धर्मवृद्धेषु वयः समीदयते, cf. Manu. as quoted in the comm.

Trans.—Then sages came (to that retreat), desirous of seeing her who daily took her sacred bath, kindled sacrificial fire, clothed herself in bark mantle, and recited holy texts. Sure, age is forgotten in those who are old in spiritual life.

अनुवाद—जब वह स्नान कर हवनामि में आहुति देती थी और छाल ओढ़ स्तुति-पाठ आदि क्रिया करती थी , तो वहुत से ऋषि-मुनि लोग उसे देखने आते थे । जो धर्म में झुद होते हैं उनके सम्बन्ध में आयु कोई विचारणीय विषय नहीं॥ १६॥

विरोधिसत्त्वोजिज्ञतपूर्वमत्सरं
द्रुपैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।

नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतोनचं

तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधीति ॥ (विरोधिसत्त्वोजिज्ञतपूर्वमत्सरं) विरोधिभिः सत्त्वैर्णव्याधादिभिरुजिभतपूर्वमत्सरं त्यक्तपूर्ववैरम् । हिंसारहितमित्यर्थः । द्रुमैः (अभीष्टप्रसवार्चितातिथि) अभीष्टप्रसवेनेष्टक्लेनार्चिताः पूजिताः श्रतिथयो यस्मिस्तत्थोऽक्लम् । (नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं) नवानामुटजानां पर्णशालानामभ्यन्तरेषु संखेताः संविता अनला अप्रयो यस्मिस्ततथोऽक्लं तत् च तपोवनं पावयतीति पावनं बभूव । अहिंसातिथिसत्काराभिपरिचर्चर्याभिर्जगत्पावनं वभ्रेत्यर्थः ॥

Notes.—विरोधिसत्त्वोजिज्ञतपूर्वमत्सरं, 'where in-born antipathy was abandoned by animals of inimical

nature.' This verse shows how great the power of her penance was. The tiger forgot his savage nature and would not kill an ox. मत्सर, 'enmity, hostility, antipathy'. Anal. विरोधिभिः सत्त्वैः (animals) उद्धिकृतः पूर्वमस्त्रः यस्मिन् तत्. Similarly analyse (द्रुमैर्) अभीष्टप्रसर्वाचितातिथि, 'where the guests were honoured (चर्चित) by (being given) the desired fruits (by the trees)'. उटज, 'a hut made of leaves'. सम्भृत, 'kindled (fire)'.

Trans—And that penance-grove where animals of hostile nature gave up their inborn antipathy, where guests were honoured by being given desired fruits by the trees, and where fires glowed in every new hut spread its sanctifying influence all round.

अनुवाद—उस तपोवन में परस्पर विरोध रखने वाले पशुओं में पहला वैरभाव नहीं था, इह आये अतिशियों का इष्ट कलों से सत्कार करते थे, और नयी पत्तों की झोपड़ियों में होमामि सदा प्रज्वलित रहती थी—इस प्रकार वह तपोवन (अहिंसा, अतिथिस्त्कार और होम द्वारा) सब जगत को पवित्र करता था ॥ १७ ॥

**यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना
न तावता लभ्यमप्यस्त कांक्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
तपो महन्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥**

यदेति ॥ सा देवी यदा यस्मिन् काले तावता तावतप्रमाणेन (पूर्वतपः-समाधिना) पूर्णानुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन कांक्षितं फलं लभ्यं लब्धु शक्यं न अमंस्त अशक्यममस्तेत्यर्थः । तदा तत्काले । अविलम्बेनेत्यर्थः । (स्वश-रीरस्यमार्दवं) स्वशरीरस्य मार्दवं महत्वं सौकुमार्यम् अनपेक्ष्य अविगण्य महत् दुष्करं तपः चरितुं साधायितुं प्रचक्रमे उपचक्रमे ॥

Notes.—अमंस्त, Aor. 3rd per. sing. of √ मन् 'to know, to deem'. मार्दवम्, 'delicacy, weakness' abstr. from मद् by Pan. 5. 1. 131. प्रचक्रमे, perf. 3rd per. sing. from प्र-क्रम्. *Vide supra* note on प्राक्षमत 3. 2.

Trans.—When she did not deem the desired fruit attainable by that measure of penance practised in the old way, she, in utter disregard of the weakness of her frame, engaged herself in more austere penance.

अनुचाद—जब उसने उतनी पहली तपस्या से अपना मनोवाञ्छित फ़त्र प्राप्त होते न देखा तब शरीर की मुकुमारता की परवाह न कर उस ने उप्र तपस्या करने आरम्भ की ॥ १८ ॥

कङ्गं ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीनां चरितं व्यगाहृत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
मृदु प्रकृत्या च ससारेव च ॥ १९ ॥

कङ्गमिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुककीड्या अपि कङ्गं ययौ
ग्लानि प्राप । तया देव्या मुनीनां चरितं तीव्रं तपः व्यगाहृत प्रविष्टम् ।
अत्रोत्प्रेक्षते—ध्रुवम् अस्याः वपुः (काञ्चनपद्मनिर्मितं) काञ्चनपद्मेन सुवर्णं-
कन्देन निर्मितं घटितम् । अत एव प्रकृत्या पद्मस्वभावेन मृदु च मुकुमारमपि
कावनस्वभावेन ससारं च कठिनं एव । तया च तदुपादानकत्वाद्या वपुषः
मुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षायः ॥

Notes.—कङ्गम्, m. ‘fatigue, exhaustion’ from ~कङ्ग् ‘to feel wearied or languid’. तया मुनीनां चरितं व्यगाहृत,—active voice : सा मुनीनां चरितं व्यगाहृत. वि ~गाह 1. A. means ‘to penetrate, to enter (upon)’. ध्रुवं, ‘surely, doubtless’. काञ्चनपद्मनिर्मितं, ‘made of golden lotuses’. The Poet fancies that since Parvati’s frame with all its delicacy was capable of severe toil, it must have been, therefore, composed of golden lotuses, the lotuses lending her their tenderness and gold its toughness. The indec. ध्रुवं introduces the Poet’s fancy.

Trans.—She, who would experience exhaustion even when playing with her ball, was now in the thick of the ascetics’ career. Doubtless her body was made

of golden lotuses, so tender it was by nature and yet so tough.

अनुवाद—जो देवी गेंद खेलते भट थक जाती थी अब उस ने ऋषि-मुनियों की तीव्र तपस्या में प्रवेश किया । निश्चय से उस का शरीर सुवर्ण-कमलों का बना हुआ था जो वह स्वभाव से इतना कोमल भी था और समर्थ भी ॥ १६ ॥

शुचौ चतुर्णि ज्वलतां हविर्भुजां

शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।

विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-

पनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

शुचाविति ॥ शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुमध्यमा पर्वती ज्वलतां दीसिमतां चतुर्णि हविर्भुजाम् अर्णीनां मध्यगता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभां सावित्रं तेजः विजित्य । न विद्योऽन्यत्र दृष्टिरस्याः सा अनन्यदृष्टिः सती सवितारं सूर्यम् एक्षत दर्श । ग्रीष्मे पश्चामिमध्यस्थौ वर्षासु स्थिरिङ्गलेशयः । इति स्मरणात् । पश्चामिमध्ये तप-श्चारेत्यर्थः । सवितैव पश्चमोऽमिः—अमिः सविता सवितैवामिः इति श्रौतलिङ्गात् ॥

Notes.—शुचि, m. 'summer'; adj. 'clear, bright, beautiful'. In this verse the Poet describes her practising पश्चामिमध्यस्थौ. Four were the sacrificial fires, and the fifth, the sun burning overhead. विजित्यनेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्, 'conquering the lustre (of the sun) that repels the eye'. For the anal. of नेत्रप्रतिघातिनीं see the comm. Mark the alliterations in this verse, शुचौ शुचिस्मिता and मध्यगता समध्यमा. Cf. with this verse the description of the penance of सुरीदणः, हविर्भुजाम् एवतां चतुर्णि मध्ये ललाटंतपस्तप्तिः । असौ तपस्यत्यपरस्तयस्त्री नाम्ना सुतीचण श्चरितेन दान्तः ॥ Ragh. 13. 41.

Trans.—Sitting in summer in the midst of four flaming sacrificial fires, the lady of the slender waist and winning smiles, having conquered the (sun's) lustre that

अनुवाद—प्रीष्म-ऋतु में विशद मुसकान के साथ पांचती चार आह-
वनीय अर्णवों के मध्य में बैठती थी और आँखें उन्ध्याने वाले प्रकाश पर विजय
प्राप्त कर सूर्य की ओर टिक टिकी बांध कर देखती थी ॥ २० ॥

तथातितसं सवितुर्गभस्तिभि-

मुखं तदीयं कमलाश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलपस्य दीर्घयोः

शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

तथेति ॥ सवितुः सूर्यस्य गभस्तिभिः किरणैः तथा पूर्वोङ्कप्रकारेण
आतितसं संतसं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलाश्रियं कमलस्य शोभां दधौ प्राप ।
यथा रवितापात्कमलं न म्लायति प्रत्युत विकसति तथा तदीयं मुखमार्दिति भावः ।
किं तु अस्य मुखस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैः शनैः मन्दं
मन्दं श्यामिकया कलिन्पा पदं स्थानं कृतम् । तयोः सौकुमार्यादि त्यथः ॥

Notes.—गभस्ति, m. ‘a ray’. श्यामिका, f. ‘black-
ness’ from श्याम ‘black’. The idea of the verse is that her
face was as beautiful as before ; the rays of the sun had
no effect on it. But a blackness gathered below the
corners of her eyes, because the place was more sensi-
tive to light.

Trans.—Beaten by the rays of the sun in that
manner, her face reflected the splendour of a lotus ;
only below the long corners (of the eyes) blackness by
and by gained a footing.

अनुवाद—सूर्य की तीक्ष्ण किरणों से धूर्खोक्तप्रकार तपा हुआ उस
का मुख कमलशोभा को प्राप्त करता था ; इतना भेद था कि शनैः शनैः उस के
केवल नेत्रान्तों पर कालक ने अपना पांव रखा ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितपम्भु केवल

रसात्मकस्योङ्गपतेश्च रश्ययः ।

बधूव तस्याः किञ्च पारणाविधिर्न-

दृक्षद्विच्छ्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

अयाचितेति ॥ अयाचितोपस्थितम् अप्रार्थितोपनतं केषलम् अम्बु
उदकं रसात्मकस्य अमृतमयस्य (उडुपते:) उड्नां नक्षत्राणां पतिशन्द्रस्तस्य
रश्मयः च तस्याः पार्वत्याः पारणाचिधिः अग्नवहरकम् बभूव । तावन्मात्रसा-
धनकोऽभूदित्यर्थः । साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः साधनान्तरव्यापृत्यर्थः । किल
इति प्रसिद्धौ । (वृक्षवृत्तिव्यत्तिरिक्तसाधनः) इक्षाणां या वृत्तिमीवनोपायस्त-
द्वयतिरिक्तं साधनमुपायो यस्य स तथोः पारणाचिधिः न बभूव । वृक्षोऽप्ययाचि-
तोपस्थितेन मेघोदकेनेन्दुकिरणेण जीवतांति प्रसिद्धम् । अम्बिकापि तावन्मात्रमवालम्बतेत्यर्थः

Notes.—रसात्मकस्य, ‘overflowing with ambrosia.’ The moon is popularly known to be rich in *Amrita*. उडुगतिः, ‘moon (lit. lord of the stars)’. पारणा f. ‘the food which is taken to end “the fast”. न वृक्षवृत्तिव्यत्तिरिक्तसाधनः, ‘which was a means of maintenance not different from that of the trees’. The idea is that just as trees live on the rays of the moon (who is, therefore, often addressed as the lord of the herbs) and on rain-water, so her food, too, was the ambrosia of the moon and her drink the rain-drops which fell occasionally.

Trans.—Water alone that came to her unasked and the moon-beams of the lord of the stars overflowing with ambrosia were her food to end her fast—a means of subsistence not different from that of the trees.

आनुवाद—बिन मांगे प्राप्त हुआ फैका वर्षा-जल और सुधा-स्रोत चांद
की किरणें व्रत में उस का भोजन थीं। इस प्रकार उक्तों के जीवन से उस का जीवन-
निर्वाह भिन्न न था ॥ २२ ॥

निकापतसा विविधेन वहिना
नभश्वरेणन्धनसंभृतेन सा ।

तपात्यये वारिभिरुक्षिता नव-

र्षुवा सहोष्याणपमुच्चदृष्टर्गम् ॥ २३ ॥

निकामेति ॥ विविधेन । पञ्चविधेनेत्यर्थः । नभश्वरेण खेचरेण । आदित्य-

रूपेणोत्थर्यः । इन्धनसंभृतेन काष्ठसमिद्देन वहिना (निकामतसा) निकामं अत्यन्तसा स्वा अस्त्रिका तपात्पर्यं ग्रीष्मान्ते । प्रावृष्टीत्यर्थः । नवैः वारिभिः उक्तिसिक्ता सती भुवा पश्चामित्तमया मह ऊर्ध्वर्गम् ऊर्ध्वप्रस्तुतम ऊर्ध्माणं बाष्पाणमुञ्चत् । प्रीष्मोध्मवाष्पा उध्माणः इति यादवः ॥

Notes.—विविधेन, ‘various’. There were five fires, but they were not *various*. The *varieties* were only two as enumerated in the verse itself; hence the other reading दिविधेन seems to be better. नभश्चरेणा ‘wandering in the sky’ refers to the sun. इन्धनसम्भृतेन ‘fed with fuel’ refers to the four sacrificial fires. उक्तिः *vide* उक्तिः in 1. 54. ऊर्ध्माणम्, ‘steam, vapour, heat’ ऊर्ध्वर्गः, ‘going upward’.

Trans.—Extremely heated by the several fires by that careering across the heavens, and by those fed with fuel, and drenched with water in the rains, she gave off vapours ascending upward together with the (sodden) earth.

अनुवाद—बहुप्रकार की अर्धात् आकाश में विचरने वाले सूर्याणि और इन्धन से प्रज्ञलित किये जा रहे अग्नियों से अत्यन्त तपी हुई पार्वती वर्षा-ऋग्म में वर्षा-जलों से सिक्त हुइ आस पास की भूमि के समान ऊपर उठ रही भा छोड़ी थी ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पक्षमसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेषनिपातचूर्णताः ।

वस्त्रीषु तस्याः स्तुतिः प्रपदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥ २४ ॥

स्थिता इति ॥ (प्रथमोदविन्दवः) उदकस्य विन्दवः उदविन्दवः । मन्त्रादन इत्यादिनोदकशाव्दस्योदादेशः । प्रथमे उदविन्दवः । प्रथमविशेषण द्विन्दून विरलत्वं बहुवचनानातिविरलत्वं च गम्यते । तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरगमनयोनिर्वाहः तस्याः पार्वत्याः पक्षमसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः स्थिति गताः । स्थित इत्यनेन पक्षमणां सान्द्रत्वं क्षणमिति स्नैरग्यं च गम्यते । अनन्तरं (ताडिताधरा:

ताङ्गितो व्यथितोऽधर ओङ्गे वैस्ते तयोळाः । एतेनाशरस्य मार्दवं गम्यते । ततः
(पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः) पयोधरयोः स्तनयोः उत्सेधे उपरिभागे
निवासेन पतनेन चूर्णिता नर्जिताः । कुचकाठिन्यादिति भावः । तदनु बलीन्दु
उदररेखासु स्खलिताः । निप्रोत्रतत्वादिति भावः । इत्थं चिरेण न तु शोषणम् ।
प्रतिबन्धवाहुल्यादिति भावः । नार्भि प्रपेदिदे प्रविष्टाः । न तु निर्जग्मुः । एतने
नार्भेणासमीर्यं गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वात्प्रिकरांबकारः ॥

Notes.—पयोधरोत्सेध, ‘the elevation of her breasts’. *Vide supra* sl. 10. स्खलिताः, ‘wandering at random, meandering’. उद्दिन्दु, ‘water-drop, rain-drop’.

Trans.—The first (few) drops of rain lingered for a moment on her eye-lashes, smote her lower lip, and then, broken to pieces as they fell on her elevated breasts, came, meandering through the folds of her skin, later to (deep) navel.

अनुशाद—वर्षी की पहली बूँदें उस की पलकों पर छाण भर ठहर बल-
पूर्वक उस के निवले होंठ पर गिरी, उस के अनन्तर वे उभरे हुए स्तनों पर लग कर¹
टुकड़े टुकड़े होगयीं, फिर वे पेट की रेखाओं में लुड़क आईं और उन में होती हुई
नार्भी में प्रविष्ट हुईं ॥ २४ ॥

शिलाशयां तापनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यक्तोक्तयन्तुनिषित्स्तदिन्पयै-

महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

शिलाशयाभिति ॥ निरन्तरास्तु नीरन्ध्रायु अन्तरे मध्ये वातो यासा
तादृशो या वृष्टयस्तासु अन्तरवातवृष्टिषु । न निकेते यृदे वसतीति अनिकेतवा-
सिनीम् । अनाहृतदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलायां शेत इति शिलाशयां रिलातज-
शायनीम् । अधिकरणे शेतेः इत्यच्चप्रत्ययः । तां पर्वतीं (महातपः साक्ष्य) साक्षा-
ददृष्टा साक्षी । साक्षाददृष्टि संक्षायाम् इतीनिप्रत्ययः । तस्य कर्म साक्ष्यम् महातपसः
साक्ष्ये स्थिताः क्षपाः तद्विन्मयैः विद्युदैः उन्निर्वितैः अवलोकनैः दशलोक-
यन् इव । इवेति चक्रुषा विजोकनमेवोत्प्रेक्षये । साक्ष्यं तु आदित्य च द्रावननिक्तो-

अनलश्च शौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहृष्ट रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य
कृतम् ॥ इति प्रमाणासिद्धत्वाश्चोत्त्रेच्यमित्यनुसन्धेयम् ॥

Notes.—निकेत, ‘a roofed house’. निरन्तरा, f. without any break, incessant, continued’. उन्मिष्टं, ‘glance’. Lightning flashes are often compared to glances. So in the Meghaduta. कृपा, ‘esp. dark nights’.

Trans.—Dark nights, called to witness her austere penance as it were, would (alone) turn their eyes, the flashes of lightning, at her who lay on a (bare) crag, unsheltered by any roof, and exposed to the incessant showers of rain and storm.

अनुवाद—वे रातें जो लगातार अंधियों और वृष्टियों में नंगी भूमि पर और खुने आकाश में सोती पर्वती को घेर तपस्या की साक्षी थीं विद्युत् रुपी नेत्रों से उसे देखती थीं ॥ २५ ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह—

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिञ्चाः
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दनि चक्रवाक्योः
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥

निनायेति ॥ सा पार्वती । (अत्यन्तहिमोत्किरानिञ्चाः) उत्किरन्ति
क्षिपन्तीत्युत्किरा । इगुपधाना—इत्यादिना कः । अत्यतं हिमानामुत्किरा आनिला यासु
ताः सहस्यरात्रीः पौषरात्रीः । पैषे तैषसहस्र्यौ द्वा । इत्यमरः (उदवासतत्परा)
उदके वास उदवासः । पैषंवासवाहनाधिषु च इत्युदादेशः । उदवासे तत्परा आसक्ता
तथा (परस्पराक्रन्दनि) परस्परमाक्रन्दन्यन्यमाक्रोशिनि पुरः अप्रे वियुक्ते
विरहिणि । वियोगं प्राप्ते इति यावत् । चक्रवाकी च चक्रवाकथ चक्रवाकौ तयोः
चक्रवाक्योः मिथुने द्वन्द्वे कृपावती सती निनाय । दुखिषु कृपालुब्दे
महतां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुने कृपा न तु कामितयेति वाच्यानवकाशः । अप्यु
वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयेतः । इति मनुः ॥

Notes.—उत्तिर, ‘scatterer’; from उद्गुक् ‘to scatter’. सहस्य, ‘winter’. The word lit. means ‘strong, mighty, terrible’ from सहस् n. ‘power’ (~ सह् ‘to overcome’); the severity of winter probably earued this name for it. The word is used very appropriately here, as the terrors of winter are graphically brought out in the verse. Similar to the formation of सहस्य is that of वयस्य ‘being the same age; friend’ from वयस् ‘age’ उदयास्, ‘residence in water’. उदन् n. ‘water’. कृपाश्रती, ‘pitying’. Parvati took compassion on the pair of Chakravaka birds, not because she saw faithful lovers coming to grief, but because sympathy with the afflicted is essential to successful penance. Cf. Pat. Yog. 1. 33. मैत्रीकरणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यपुण्यविषयाणां भावनात् शिचत्प्रसादनम्.

Trans.—Obstinately sitting in water, she passed the nights of winter with (biting) winds thickly scattering flakes of snow everywhere, pitying the yonder pair of Chakrvaka birds, separated and crying each to the other.

अनुवाद—पौष मास में जब सत्र जाडा पड़ता था और वायु घनी वर्फ बिखेरता था पार्वती रात्रि का समय धैर्य से जलों के मध्य में बैठ कर बिताती थी और बिछुड़े हुए सामने एक दूसरे को चिल्हा चिल्हा कर पुकार रहे चकवा और चकवी पर दया करती थी ॥ २६ ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारहृष्टिक्षतपद्मसपदां
सरोजसन्धानपिवाकरांदपाम् ॥ २७ ॥

मुखेनेति ॥ स्ता पार्वती निशि रात्री (पद्मसुगन्धिना) पद्मवत्सुगन्धिना भुरभिणा । गन्धस्येत्—इत्यादिनेकारः । (प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना) प्रवेपमानः

कम्पमानोऽधर ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन शोभत् इति तथोक्तेन सुखेन (तुषारबृ-
ष्टिकृतपश्चसंपदां) तुषारबृष्टया तुहिनवर्षेण कृता नाशिताः पश्चसंपदो यासां तासाम्
अपां सरोजसन्धानं पश्चसंघट्ठनम् अकरोद् इव । इत्युत्प्रेत्तालंकारः । पश्चान्तरं
तुहिनेनोपहन्त्यते तन्मुखपद्मं तु न तथेते व्यातिरेकालंकारो व्यञ्जयते इन्द्रुभयाः सहः ॥

Notes.—तुषारबृष्टि, ‘shower of snow-flakes; sleet; hoar-frost’. सरोजसन्धानम्, ‘the union of the lotus’. संधानं, ‘union, junction’. The idea is that if the beauty of the lotus growing there was destroyed at night by sleet, her *lotus-like* face took its place, and the beauty of the site remained intact. It is to be remembered in this connection that her face alone was above the surface of the water as she performed her penance.

Trans.—She gave the lotus again to (lit. effected the union of the lotus with) the waters (of the streamlet), when at night by the falling of hoar-frost the loveliness of the lotus (growing there) was impaired, as her face full of fragrance with a lotus and shining beautifully with its quivering under-lip like its (*i.e.* of the lotus) trembling leaf rose above the surface of water.

अनुवाद—वह रात के समय पद्म-सम सुगन्धित और कांप रहे पहुँच-
पत्ररूपी होठ वाले मुख द्वारा बर्फ की वर्षा से नष्ट हुई पद्म-सम्पत्ति वाले जलों में
पुनः कमल जोड़ देती थी ॥ २७ ॥

स्वयंविशीर्णद्रुपर्णवृत्तिता

परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णपतः प्रियंवदां

वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

स्वयमिति ॥ (स्वयंविशीर्णद्रुपर्णवृत्तिता) स्वयं विशीर्णानि स्वत-
स्त्युतानि हुमपर्णान्येव वृत्तिर्जीवनं यस्य तस्य भावस्तता तपसः परा काष्ठा
परमुक्तर्णो हि । काष्ठोत्कर्णे स्थितौ दिविहि इत्यमरः । तथार देव्या पुनः तस् पर्णव-
त्तेनम् अपि अपाकीर्णम् । अणकृतम् । अतः पर्णापाकरणादेतोः । (प्रियंवदां)

प्रियं वदत्ति प्रियंवदा ताम् । प्रियवशे वदः खन् इति खच्छ्रत्यः । अशब्दिष्वदजन्तस्य
मुम् इति मुमागमः । तां पर्वतीं पुराणिदः पुराणास्तपकरणसमयेऽविद्यमानं
पर्णभक्षणं यथाः सा अपर्णेति वदन्ति च । नामान्तरसमुच्चार्थधकारः ।
स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रियवादभाजनानि भवन्तीति भावः । अत्र अपराह्म
इत्यपर्णाठ इतिशब्दाभिहिते द्वितायानुपत्तेः । यथाह वामनः—निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि
न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात् इति ॥

Notes.—स्वयंवर्णशीर्णदुमर्पणवृक्षिता, ‘subsisting on the leaves of trees fallen of themselves’. For anal. see the comm. अपार्णीम्, ‘rejected’ from अपा~क ६ P. ‘to cast off, to reject, to deny oneself’. प्रियंवदा, ‘she who spoke sweetly.’ Anal. प्रियं वदति इति (स्त्रियां) प्रियंवदा. Pan. 3. 2. 34. अपर्णा ‘who did not eat even leaves’. The idea is that when ascetics practise the most austere penance, they live on leaves fallen of themselves from the trees. But Parvati denied even this much to herself, hence she was known *Aparna*.

Trans—Subsistence on the leaves of trees fallen (to the ground) of themselves was allowed to be the far end of penance; but even that she denied herself; it was for this reason that saints who knew the past called her, who spoke sweetly, *Aparna*.

अनुवाद—स्वयम् फड़ हुये वृक्ष के पत्तों पर विवर्ह करना। तपस्या की पराकाशा कही गयी है। परन्तु देवी ने वह भी अप्रीकार नहीं किया, इस लिये पुरातन समय के वेत्ताओं ने उसे अपरणा कहा है ॥ २८ ॥

मृणालिकापेलवमेवमादिभि-

व्रतैः स्वपञ्चं गळपयन्त्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः काठिनैरुपार्जितं

तपस्विनां दूरमधशकार सा ॥ २९ ॥

मृणालिकेति ॥ मृणालिकापेलवयं पाद्यनीकन्दकोमलं हृयं स्वकार्यम् अङ्गं

अहृथ निरा च अहनिशम् । समाहोरे द्वन्द्वकवद्वावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ग्रन्थ-
यन्ती कर्णयन्ती मा पार्वती कठिनैः । क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैः उपार्जिनं
संपादितं तपस्त्विनाम् ऋषीणां तपः दूरम् अत्यन्तम् अधश्चकार । अतिशिश्ये
इत्यर्थः । तपस्त्विभिर्येवं तप कर्तुं न शक्यत इति तात्पर्यर्थः ॥

Notes.—मृणालिकापेलवम्, ‘tender as a lotus-fibre’ is used in contrast to कठिनैः: ‘tough, hardened; inured to hardships’. The same contrast is brought out in Parv. 4-1. एषा शिरेषुकुमारशरारेष्यिष्ठान्ती कलेव नयनोत्सवम् आवहन्ती । सच्चेतुमिष्ट्वति शिलाकंठेः शरीरैः सम्पादितान्यपि तपांसि तपोधनानाम् अहनिशम्, ‘night and day’. अधश्चकारं, ‘lit. left below i. e. excelled, out-distanced.’

Trans.—Withering night and day her frame, tender as a lotus-fibre, by such like austerities, she out distanced far even the penance, practised with their hardened frames, of great aseetics.

अनुवाद—मृणाल-नाल के समान अपना कोमल शरीर तीव्र तर्पों द्वारा
रात दिन निर्बल करती हुई पार्वती क्लेश सह सकने वाली देह से कमाई हुई तपस्त्वियों
की तपस्या दूर पीछे छोड़ गयी ॥ २६ ॥

अथाजिनापाठधरः प्रगल्भवाग्-

ज्वङ्गन्निव ब्रह्मपयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं ।

शरीरबद्धः प्रथपाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् (अजिनापाठधरः) अजिनं कृष्णमृगत्वक् ।
आषाढः प्रयोजनमस्येत्याषाढः पालाशदण्डः । पालाशो दण्ड आषाढः इत्यमरः ।
विशाखाषाढादणमन्थदण्डयोः इत्यएप्रत्ययः । तयोर्वरस्तथाङ्कः । प्रगल्भवाग् प्रौढः
वचनः ब्रह्मपयेन वैदिकेन तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः । ज्वलन् इष्ट स्थितः ।
इवशब्दे निर्धीरणार्थः । कश्चिज्ज अनिर्दिष्टः जटिलः जटावान् । ब्रह्मचारीति शेषः ।
पिच्छादित्वादिलक्ष्मत्यगः । शरीरबद्धः बद्धशरीरः । शरीरवानित्यर्थः । आहितान्या-
दिषु पाठासाधुः । प्रथमाध्रमः यथा ब्रह्मवर्त्यात्रम् इव । यथाशब्द इत्यार्थः । तपो-
घनम् । क्लेश इति योपः । विवेश प्रविष्ट्वान् ॥

Notes.—अथ, 'then'; that is, at this time when Parvati was practising her austere penance. आतिथादः—दधरः: ' bearing a staff of Palasa (in his hand) and (on his body) the skin of an antelope. It was Siva himself who came disguised as a hermit to try the devotion of his votress Parvati. He showed himself as a Brahmacharin belonging to Brahmana caste; hence he carried with him the skin of a black antelope (Manu 2. 41. कार्षणरौतवास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्खेण शाणकीमविकानि च ॥), and a staff of the Palasa wood (Manu 2. 45. ब्राह्मणो बैल्वपालाशी...). आषाढः, ' a staff of the पलाश wood.' उवलिङ्गित्र ब्रह्मयेन तेजसा, ' glowing as it were with spiritual lustre.' Holiness diffuses an unmistakable lustre on the limbs of the pious person. जटिलः, ' having matted hair (जटा); hermit.' प्रथम आथमः, i. e. ब्रह्ममवर्याथमः.

Trans.—Clad in the skin of an antelope and carrying a stick of the Palasa wood (in his hand), a certain hermit, bold of elocution and glowing as it were with holy lustre, now came to the penance-grove, embodying in his person the first stage of life.

अनुवाद—तदनन्तर कुञ्ज काल श्यतीर्त होने पर दण्डा और मुग्धाला उड़ाये मूर्त-ब्रह्मचर्याधम के तुल्य कोई वाग्विशारद ब्रह्मविद्या के तेज से देवीप्रभान जदावारी ब्रह्मचारी वहां तपोवन में आया ॥ ३० ॥

तपातिथेयी बहुमानपूर्वया

सपर्या प्रत्युदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्युपि निविष्टचेतसां

बुद्धिं बेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥

तमिति ॥ अतिथिषु साथी आतिथेयी । पर्यतिथि—इत्यादिना छप्रत्ययः । दिद्वाण्य इत्यादिना डीए । पर्वती तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया बहुमानः
श्रीं श्यास्तया । गौरवपूर्वत्यर्थः । सपर्या अर्वया । सपर्वार्तार्दणः सदाः

इत्यमरः । प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम । कथं समोऽपि तस्यास्तादशी प्रतिपत्तिरत
आह—साम्ये सति आपि निविष्टचेतसां स्थिरचित्तानं च पुर्वशेषेषु व्यक्ति-
विशेषेषु अतिशयितं गौरवं यासु ताः अतिगौरवाः अतिगौरवसहिताः क्रियाः
वेष्टाः भवन्ति । प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥

Notes.—आतिथेयी f. 'hospitable, attentive to guests' formed from आतिथि 'a guest.' आतिथेय m. (hospitable). should be clearly distinguished from आतिथ्य (hospitality) सपर्या f. 'worship.' प्रत्युद्/इ or ~गम 'to go to receive anybody.' निविष्टचेतसां, 'of the firm-minded.' निविष्ट 'settled, firm.'

Trans.--Parvati, ever attentive to guests, stepped forward to receive him with great reverence and worship. Even when there is equality (of treatment) in firm-minded ascetics their actions towards distinguished personalities are marked by excessive regard.

अनुषाद—अतिथि सेवा की प्यारी पार्वती पूजा की समझी लेकर बडे आदर भाव से उसका सत्कार करने उठी, चित में समानता का भाव होने पर भी मन वश में किये हुओं की क्रियायें विशेष व्याप्तियों के प्रति बडे गौरव वाली होती हैं ॥ ३१ ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्कियां

परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।

उपां स पंश्येष्वजुनैव चक्षुषा

प्रचक्रपे वक्तुपुञ्जिभृतक्रमः ॥ ३२ ॥

विधीति ॥ सः ब्रह्मचारी विधिप्रयुक्तां विधिना प्रयुक्तामनुष्टिर्ता सत्कियां पूर्णं परिगृह्य स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं विद्रामं च विनीय नाम । नामेत्यपरमार्थे । अथ उमाम ऋजुनैव विलासरहितैव चक्षुषा पश्यन् अनुजिभृतक्रमः अत्यहेचितपरिपाटीकः सन् । वक्तुं प्रचक्रपे प्ररेखे ॥

Notes.—नाम.—Mall. rightly remarks that नाम is used अपरमार्थे (to express what is not a fact). The Brahmacarin who came to Parvati was not tired at all, but

after he had accepted the worship from her he kept up the make-believe that he was a hermit come from a long distance by pretending to remove his fatigue. अजुना चक्षुषा, 'with a straight glance i.e. with a glance not looking love.' अनुचिभ कमः, 'not quitting propriety.'

Trans.—After he had accepted the worship done in accordance with the injunctions and seemingly removed his fatigue for a moment, he, directing his glance straight at Uma, commenced, rigidly observing propriety of manners, speaking to her.

अनुवाद—उसं ब्रह्मचारी ने विशेष पूर्वक की गयी पूजा स्वीकार की और त्थण मर मिथ्या विश्राम किया। तब उसने सीधी आंख उन की ओर देखा और शिष्टाचार उत्सङ्घन किये बिना इस प्रकार शावण आरम्भ किया ॥ ३२ ॥

अथ क्रियार्थं सुलभं सपित्कुशं जलान्यग्नि स्नानविभिन्नपाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि पवर्तमे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

अर्थात् ॥ अत्रापि शब्दः प्रते । क्रियार्थं होमादिकर्मानुष्ठानार्थम् । समिधश्च कुण्डन सानित्कुशम् । जातिरप्राणिनाम् । इति ददैवकद्वावः । सुलभम् अपि सुलभं कवित् । जलानि ते तव स्नानविभिन्नमाणि ज्ञानक्रियायोग्यानि अपि कवित् । किंच स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवृत्तसे अपि । देहमपीडियत्वा तपश्चरसि कविदिव्यर्थः । युक्तं च नामैतत् । खलु यस्मात् शरीरम् आद्यं धर्मसाधनम् । धर्मस्तु कापेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते । तेषु च वपुरेव सुखं साधनम् । सति देहे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाशवर्तुवाणाः साध्यते । अत एव सततमात्मानमेव गोपयोति इति अतुः । अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदामिति भावः ॥

Notes.—क्रियार्थं, 'for your rites.'—अर्थ comes at the end of a compound in the sense of the dative. समिधकुशं, 'sacrificial wood and Kusa grass.' Nouns expressing lifeless things combine in a copulative compound, and take neuter gender and singular number. The ए of समिध becoming त is due to the rule that the first member of a compound assumes its पञ्च-form in a com-

pound. The पद-form of समिध् is (cf. समिद्भ्या, समिद्भि etc.) is समिद्, which becomes समित् by rules of sandhi. शरीरम् आद्यं खलु धर्मसाधनम्, 'surely the body is the principal means of spiritual advancement.' Herein Siva throws a hint that she should save her body and turn back from her resolve.

Trans.—Dost thou easily obtain here fire-wood and kusa grass for thy rites ? Dost thou get here suitable water for performing thy sacred bath ? Dost thou engage in austerities in proportion to thy strength ; for the body is the fundamental thing in spiritual progress.

अनुवाद—क्या तुम्हें होम के लिये कुशा और समिधा श्रम बिना प्राप्त हो जाती हैं ? क्या तुम्हे स्नान करने के योग्य स्वच्छ पानी मिल जाता है ? क्या तू अपने शारीरिक बल का ध्यान रखती हुई तपस्या करती है ? (हे पर्वती) निष्ठय जानो शरीर धर्म के विषय में मुख्य साधन है ॥ ३३ ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवाक्षमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।

चिरोजिष्ठतालक्तकपाटलेन ते तुङ्गां यदारोहति दन्तवाससा॥३४॥

अपीति ॥ (त्वदावर्जितवारिसंभृतं) त्वयावर्जितेन सिङ्केन वारिणा संभृतं जिनितम् आसां वीरुधां लतानां प्रवालं पक्षवम् अनुबन्धि अपि अतुस्थूरं किम् । यत् प्रवालं चिरोजिष्ठतीश्वरकालत्यक्तो लाङ्घारागो येन तत्थापि पाटलम् । स्वभावरक्षमित्यर्थः । तेन चिरोजिष्ठतालाङ्कक्षपाटलेन ते त्व दन्तवाससा अथरेण । श्रोषाधरौ तु रदनच्छैदै दशनवाससी । इत्यभरः । तुङ्गां साम्यम् आरोहति । गच्छतीत्यर्थः । अब तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तयोगेऽपि तुल्यायैरत्तुलोपमाभ्याम् इति न तृतीयाप्रतिषेधः तत्र सूत्रे सदशवाचिन एव प्रहणादिति ॥

Notes.—प्रवालम्, 'a shoot.' अनुबन्धन्, 'expanding, prosperous.' वीरुध्, f. ' a creeper.' It is formed from the root रु preceded by the prep. वि~रु returning to its original form रु and वि lengthening its इ. दन्तवासस्, n. ' a lip. Lit the garment of the teeth.' तुङ्गां यदारोहति दन्तवाससा,—By Pan. 2, 3, 72. तुल्यायैरत्तुलोपमाभ्याम्

तृतीयाऽन्यतरस्याम् तुला and उपमा are not construed with the instrumental case. They take gen. only. Hence the correct form would be तुलां यदारोडति दन्तवाससः.

Trans.—Are the shoots, made to appear by water sprinkled by thee, of these creepers expanding? —the shoots which compare with thy under-lip, still ruddy though it has been without rouge for a long time.

अनुवाद—क्या तेरे पानी सीचने से फूटी हुई इन बेलों पर पसे अच्छी तरह से निकल रहे हैं जो विरकाज अत्कक का तजे लाल लाल तेरे निचले होंठ की समता करते हैं ? ॥ ३४ ॥

**अपि प्रसरं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचक्षेविंश्लोचनैस्तवाक्षिसादश्यमिव प्रयुज्ञते ॥३५॥**

अपीति ॥ (करस्थदर्भप्रणयापहारिषु) करस्थान्दर्भान्प्रणयेन स्नेहेनापरहन्तीति ते तयोक्तेषु । सापराघोषिति भावः । करस्थदर्भप्रणयापराधिषु इति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनयापराधिषु । हरिणेषु विश्वेते मनः प्रवश्नम् आपि । न क्षुभितं किम् । सापराघेष्वपि न कोपितं तपस्विभिरिति भावः । हे उत्पला! क्षि ये हरिणाः प्रचलैः चब्जैः अंबलोचनैः नेत्रैः तवाक्षिसादश्यं प्रयुज्ञते इव अभिनयन्तव । प्रसन्नत्वान्मृग्नेत्राधि त्वप्रथनाभ्यां सभ्यसुखयान्तीति भावः । उत्पलद्वेषपचलैः इति पाठान्तरे उत्पलकम्पचलैः । भावानयने द्रष्ट्यान्यनमिति न्यायने चिप्पमाणोत्पलचलैरित्यर्थः ॥

Notes.—करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु, ‘amongst the deer who lovingly snatch away kusa grass from thy hand.’ Fawns lovingly snatching away kusa grass from the hands of hermits is a familiar picture in the life in hermitages. Cf. Ragh, 5. 7. कियानिभित्तेष्वपि वस्त्रत्वाद-भगवान्मा मुनिभिः कुरेषु … प्रयुज्ञते ‘to act, to imitate.’

Trans.—Dost thy mind feel happy among the deer, who lovingly snatch away kusa grass from thy hand, and who, O lotus-eyed one, imitate as it were the loveliness of thy eyes in their own timid glances.

अनुवाद—हे पार्वती क्या तेरा मन इन हारिणों में प्रसन्न रहता है, जो तेरे हाथ पर पड़ी हुई कुशा छोन ले जाते हैं और जो अपने चश्मे नेत्रों द्वारा तेरे नयनों की मानो प्रतिमा दिखाते हैं ? ॥ ३५ ॥

**यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यब्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीळमुदारदर्शने तपस्त्वनापप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥**

यदिति ॥ हे पार्वती रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापाचरणाय न भवति इति यदुच्यते । लोकैरेति शेषः । तद्वचः न अभिचरति न स्व नतीति अव्यभिचारि सत्यम् । यत्राकृतिस्तत्र गुणाः । न मुहूराः पापसमाचारा भवन्ति । इत्यादयो लोकवादा न विसंवद्मासाद्यन्तीत्यर्थः । किमेति ज्ञायते—न शशा हि । हे उदारदर्शने आयनात्ति । मुहूरे इत्यर्थः । अश्वोन्नतज्ञाते । विवेकवर्तत्यर्थः । ते तव शीलं सदृतम् । शीलं स्वभावे सद्गते इत्यमरः । तत्रस्त्वनाम् अपि उपदिश्यते अनेनेत्रुपदेशः प्रदर्तकं प्रसाणं तत्तम् उपदेशतां गतं प्राप्ता । मुनऽयोगि तां वीक्ष्य स्वरूपे प्रवर्तन्त इति भावः ॥

Notes.—पापवृत्तये न रूपम्, 'chain do not to lead sin'. This seems to be the paraphrase of some proverb. In Mrich. 9. 16. न शाकृतिः सुसद्दशं विजहाति वृत्तम् we have the same truth again अव्यभिचारि, n. nom. sing. 'true ; lit. not deviating from (truth)' formed from अभिचर् 'to stray, to deviate ' preceded by the neg. अ.

Traus.—True indeed is the proverb which says that beauty goes hand in hand with virtue, for thy conduct, O lady of noble looks, proves itself to be an example even for the ascetics.

अनुवाद—हे पार्वती, जो कहा जाता है “कि सुन्दरता की प्रकृति पाप की ओर नहीं, यह कथन सच है” क्योंकि हे पुण्यशील शैत-पुत्री तेरा सदाचार शूष्टि, मुनियों के लिये उपदेश का स्थान है ॥ ३६ ॥

**विकीर्णसप्तर्षिविलिपहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सच्चिलैर्दिवश्चयौः ।
यथा त्वदीयैश्वरितेरनाविलैर्वद्वधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥**

विकीर्णेति ॥ एष महीधरः हिमवान् । (विकीर्णसप्तर्षिविलिपहासिभिः सप्त च ते श्रष्टवन्त सप्तर्षयः । दिक्संस्थ्ये संज्ञायाम् इति समाप्तः । विकीर्णः

पर्यत्सौः सप्तषाणां संबन्धिभिर्लिमिः । पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति तैः तथोक्तैः दिवः अन्तरिक्षात् च्युतैः गङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः । अनाविलैः अकलुषैः त्वदीयै चरितैः यथा सान्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः पवित्रीकृतः ॥

Notes.—The idea of these lines is that Parvati sanctified Himalaya more by her austerities than the sacred waters of the heavenly Ganges and the offerings of the seven sages. सप्तर्षि—, ‘the seven sages’. *Vide supra* 1. 16. प्रहासिन्, ‘laughing, rippling.’ दिवश्चयुतैः ‘fallen from Heaven.’ For the descent of the Ganges from Heaven *vide supra* 1. 28. अनाविल, ‘not turbid, pure.’ आविल means ‘turbid, foul, dirty.’

Trans.—This Himalaya was not so purified by the stream of the Ganges fallen from Heaven and rippling with the offerings of the seven sages as he has been to-day together with his posterity by thy pious ॥६॥

अनुधाद—सप्तर्षियों के फेंके हुए उपहार-पुष्पों से शोभमान, स्वर्गलोक से गिरे गंगाजल से हिमालय ऐसा पवित्र न हुआ जैसा तेरे (इन) उच्चवल और पावन कर्मों द्वारा वह बंश समेत पवित्र हुआ है ॥ ३७ ॥

अनेन धर्मः सविशेषमय मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
त्वया पनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥३८॥

अनेनेति ॥ हे भाविनि प्रशस्ताभिप्राये । अनेन कारणेन धर्मः सविशेष सातिशयम् अद्य मे । (त्रिवर्गसारः) त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः । त्रिवर्गो धर्मकामार्थैऽत्युर्वर्गः समोक्तैः । इत्यमरः । तत्र सारः ऐषः प्रतिभाति । यत् यस्मात्कारणात् (मनोनिर्विषयार्थकामया) मनसो निर्विषयःवर्धकामो यस्यास्तया त्वया एकः धर्मः एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेव्यते । यत्वयार्थकामो विहाय धर्मे एव वलमितः अतः सर्वेषां न स श्रेयानिति प्रतिपश्यत इत्यथः ॥

Notes.—त्रिवर्गसार, ‘the best of the triad.’ The त्रिवर्ग is धर्म, अर्थ and काम. मनोनिर्विषयार्थकामया, ‘from whose mind artha and kama have been banished. ‘निर्विषय, ‘driven from the dominion (विषय), banished, exiled.’

Anal. मनसः निर्विषयो अर्थकामौ यत्या सा मनोनिर्विषयार्थकामा तया (शब्दाः)
भाविति, voc. ' O thou who art pious.

Trans.—O pious lady, it is especially to-day (*i.e.* though I had known so before) that *dharma* appears to me as the best of the triad, since this alone has been accepted and followed by thee with a mind from which *artha* and *kama* (that is, thoughts of wealth and love) have been completely banished.

अनुवाद—हे पुण्यमात्र वाली पार्वती, इस (तेरे पवित्र आवरण) के कारण आज मुझे धर्म अर्थ और काम के बर्ग में से धर्म विशेषतः उत्तम दीखता है, जो तू अपने मन में से अर्थ और काम की वासनाओं को पूर्ण हृष से निकाल केवल धर्म ही अंगीकार कर इस का सेवन कर रही है ॥ ३८ ॥

सम्प्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमा त्पना न मां परं संप्रतिपत्तुर्महसि ।

यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्घृतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥३९॥

प्रयुक्तेति ॥ अत्पना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्य तं (प्रयुक्तसत्कारविशेषं) मां परम् अन्यं संप्रतिपत्तुर्महसि । हे सन्नतगात्रि सन्नताङ्गि । अङ्गगात्रकरणेभ्यः इति वर्कव्यात दीष् । यतः कारणान्मनस ईषिभिः मनीषिभिः विद्विद्विः । शकन्वादित्वात्साधुः । सतां सङ्घृतं स्वयं सप्तमिः पदैरापयत इति साप्तपदीनं सप्तपदोचारणसाध्यम उड्यते । तत्त्वाद्योपत्त्वत्सत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः । साप्तपदीनं स्वयम् इति निपातनात्साधुः ॥

Notes.—परं, 'as a stranger.' It is used here with emphasis. संप्रति/पद 'to take one for, to know one as.' सन्नतगात्रि, voc. 'O thou with stooping frame.' सप्तपदीनम्, 'formed by talking together seven words.' The word is an irregular formation from सप्तपद 'seven words' by Pan. 52. 22. सप्तपदीनं स्वयम् Cf. स्वयं जनाः साप्तपदीनमाहुः Kas. on the same. Also Ragh. 2. 59. सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः. Some interpret पद as meaning 'a step,' influenced probably by the impression of सप्तपदी, the *seven-steps* in a Hindu marriage.

Trans.—It does not beseem thee to consider me, to whom special honour has been shown by thee, as a stranger, since, O lady of the stooping frame, the friendship of the good is maintained as formed by the exchange of seven words.

अनुवाद—तूने मेरा विशेष सत्कार किया है । इसलिये मुझे पर-पुरुष विचार करना तुम्हे अनुचित है, क्योंकि हे सुन्दर पार्वती विद्वानों ने कहा है कि सत्यरूपों की मैत्री सात पद उच्चारण करने से प्राप्त हो जाती है ॥ ३६ ॥

**अतोऽत्र किंचिद्भवतीं बहुशपां द्विजातिमावादुपपश्चापळः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुपर्हसि ॥४०॥**

अत इति ॥ हे तपोधने अतः सत्यादेतोः अत्र प्रस्तावे बहुशमां बहु-
क्लिसहाम् । यद्वा ज्ञमावतीम् । भवतीं त्वा द्विजातिभावाद् ब्राह्मणत्वाद् उपपश्च-
चापळः सुलभवार्थः । अयं जनः स्वयमित्यर्थः । किंचित् प्रष्टु मनो यस्य स
प्रष्टुमनाः प्रष्टुकामः । तुम्काममनसोरपि इति मकारलोपः । रहसि भवं रहस्यं
गोयं न चेत्प्रतिच्छुम् अर्हसि ॥

Notes—द्विजाति, ‘a man of any of the first three castes of the Hindus; a Brahmana, being the prominent of the three castes’. Cf. the remark: जन्मना जायते शुद्धः संस्कारैर् द्विज उच्यते. A Brahmana is called a *dvi-jati* because he is born *second* time, after his sanskara is done. चापळं, ‘restlessness; talkativeness, garrulity’. Brahmanas, more than any other caste, are occupied with recitation work; hence their tendency towards garrulity. प्रष्टुमनाः ‘minded to ask’. The nasal of the infin. drops before काम and मनस्. This is the view of the orthodox grammarian. We, however, find in the Vedic literature a very large number of formations by the suf. तु, and seen in this light, the infin. seems to be no more than the accusative of such a formation. Hence it seems better to regard the maimed infinitive as a noun and the whole a bahuvr. compound.

Trans.—O pious lady, this person, then, who feels inquisitive being a Brahmana, is minded at this stage to ask thee, who hast great patience, something ; if it be nothing secret, I hope thou willst answer it.

अनुष्ठाद—हे पार्वती उस मैत्री के बल पर तुझ बहुत ज्ञाना से मैं जिस के मन में ब्राह्मण होने के कारण स्वाभाविक जिज्ञासा है कुछ पूछना चाहता हूँ। यदि कोई छिपाने की बात नहीं तो तुझे उसका उत्तर देना चाहिये ॥ ४० ॥

प्रष्टव्यमाह—

कुञ्जे प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्थातिकमतः परं वद ॥४१॥

कुल इति ॥ प्रथमस्य वेधसः हिरण्यगर्भस्य कुले अन्वाये प्रसूतिः उत्पत्तिः । यज्ञार्थं हि मया सृष्टे हिमवानचलेश्वरः । इति ब्रह्मपुराणवचनात् । वपुः शरीरं (प्रिलोकसौन्दर्यं) त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यम् इष्टउदितम् एकत्र समाहतम् ऐश्वर्यसुखं संपत्सुखम् अमृग्यम् अन्वेषणीयम् न भवति । किन्तु सिद्धमेवत्यर्थः । वयः नवम् । यैवनमित्यर्थः । अतः परम् अतोऽन्यतः किं तपःफलं स्थात् वद अस्ति चेदिति शेषः । न किंचिदस्तीत्यर्थः ॥

Notes.—प्रथमस्य वेधसः, 'of the first progenitor'. Brahma himself created the Himvat mountain for sacrificial purposes. Thus Pravati was born in the family of the first progenitor of mankind. उदितं 'come up to a single spot (as butter), collected in one place'. अमृग्यम्, 'not to be sought after' from ~मृग् 'to hunt, to seek'.

Trans.—Thy descent is in the line of the first progenitor ; thy form is the accumulated charms, as it were, of the three worlds ; the happiness of riches thou needst not hunt after ; and thou hast fresh youth. Say what can austerities achieve beyond this.

अनुष्ठाद—तेरी उत्पत्ति पहले प्रजापति ब्रह्मा की कुल में दुर्ई है, शरीर मानो तीन लोकों का एकत्रित किया सौन्दर्य है, ऐश्वर्य का सुख तुझे ढूँडना नहीं

पडता, और यौवनावस्था है । तू ही कह इस से अधिक तपस्या का और क्या फल हो सकता है ? ॥ ४१ ॥

**भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्वनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ॥
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कुशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥**

भवतीति ॥ दुःसहात् सोदुमशक्याद् अनिष्टाद् भ्रात्रादिकृतात् अपि मन-स्वनीनां धीरस्त्रीणाम् ईदृशी तपश्चरणलच्छणा प्रतिपत्तिः प्रश्निः । प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रश्नौ प्रागल्म्ये इति केशवः । भवति नाम । नामेति संभावनायाम् (विचारमार्गप्रहितेन) विचारमार्गे प्रहितेन चेतसा चितेन तद् अनिष्टं च है कुशोदरि त्वयि न दृश्यते । विचार्यमाणे तदपि नास्त्यसंभावितत्वादिर्यथैः ॥

Notes.—विचारमार्गप्रहितेन, ‘sent on the path of thought’; qualifies चेतसा. प्रहित, past pas. part. from प्रहि ‘to send’. The meaning of the lines is this: However much I may think I cannot discover any ill befallen you, which may make it necessary for you to enter the career of an ascetic.

Trans.—The high-minded ladies have recourse to such an action when some unbearable ill befalls them. But that, O lady of the slender waist, I fail to find out in thee direct as I may my mind in the channel of thought.

अनुवाद—किसी अदृश्य दुःख के कारण भी धीर स्त्रियों की इच्छा (अर्थात् तपश्चर्यों की ओर) सचिव है। सकती है, परन्तु है पार्वती, विमर्श-पदवी पर प्रेरित चित द्वारा “वह कौन सा दुःख है” यह तेरे विश्व में समझने के में सर्वथा असर्थ हूँ। ४२॥ अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति—

अलभ्यशोकाभिभवेयपाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमृष्टे न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पक्षगरबसूचये ॥ ४३ ॥

अलभ्येति ॥ हे सुभ्रु । इयं त्वदीया आकृतिः मूर्तिः (अलभ्यरोक्ताभिभवा) अलभ्यो लब्धुमर्हेः शोकेन भ्रात्रादथवमानजेन दुःखेनाभिभवस्तिरस्कारो यस्या: सा तपोङ्गा । दृश्यत इति शेषः । असंभावितश्चायमर्थ इत्याह—पितुः गृहे विमानना अवमानः कुतः । न संभाव्यत एवेत्यर्थः । न चाप्यन्यस्माद्बोत्याह—पराभिमर्शः

परवर्षणं तु तथ न अस्ति । पञ्चगरत्नसूचये फणिशिरोमणिशलाका
प्रदीतुमित्यर्थः किञ्चार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इति चतुर्थी । करं हस्तं कः
प्रसारयेत् । सुभू इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवहस्थानीयत्वात् नेयहुवडस्थानावृष्टी इति
नदीसंज्ञाप्रतिवेधात् अम्बार्थनशोहस्त्वः इति हस्तवत्वं नास्ति । तेन हत्वः प्रामादिक इति
केचित् । अन्ये तु अप्राणिजातन्त्रचारज्जवादीनाम् इत्यत्र अलाभूः कर्कः धुः इत्युकारान्ता-
दप्यूहप्रत्ययमुदानहार भाष्यकार एतस्मादेव शापकात्कनिदुकारान्तस्याप्यूदन्तत्वाघटीत्वे
हस्तवत्प्रत्ययाहुः । अत एवाह वामनः—ऊकारान्तादप्यूहप्रकृतेः इति ते कुतस्तातप्यूहडव-
माननम् इति पाठान्तरकरणं तु साहसमेवोक्तोपपत्तिसंभवात् । अन्यत्रापि सुभू त्वं कुपिते
त्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम् इत्यादिप्रयोगदर्शनादांशस्थृते पादादौ जगण्यभक्तप्रसङ्गा
बेत्वलं गोष्ठीभिः ॥

Notes.—अलभ्यशोकाभिभवा, ‘which can never suffer an overthrow by grief’. People generally believe that misery fears to oppress sweet forms. **सुभू**—The correct form in voc. sing. of सुभू f. would be सुभूः. Bhatto. Dixit expresses himself on the point thus:—कथं तर्हि हापितः क्वासि हे सुभू इति भद्विः । प्रमाद एव अयामति बहवः. Thus this form here may too be regarded as an *oversight* on the part of our poet. For a detailed discussion on the point see the comm. पराभिर्मशः: ‘outrage by a stranger’. पञ्चगरत्नसूचये, ‘for or towards the needle-point of the serpent’s gem’. The meaning is that no stranger dare point at her insultingly as none can at a cobra.

Trans.—O lady of bewitching eyebrows, these charms can never suffer an overthrow by grief ; in thy father’s house wherefrom can there possibly be any rudeness ? and (outside) there cannot be any outrage by a stranger, for who dare extend his hand towards the needle-point of the serpent’s gem.

अनुवाद—हे सुन्दर पार्वती ! यह यूति दुख श्राप करने के योग्य छात नहीं होती, पिन्ड-गृह में मान-भक्त की सम्भावना नहीं और किसी पर-पुरुष में इसका

अपमान करने का उत्साह कहा ? कौन है जो अपना हाथ कणियर साप के शिरोमणि की नोक की ओर उठायेगा ? ॥ ४३ ॥

**किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वलक्ष्मम्
बद पदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यथरुणाय कल्पते ॥४४॥**

किमिति ॥ हे गौरि किमिति केन हेतुना यौवने त्वया आभरणानि अपास्य विहाय । इदस्य भावो वार्धकम् । मनोऽग्नित्वाद् बुग्रस्ययः । वार्धकं इदं संघाते इदत्ये इदकर्मणि । इति विश्वः । तत्र शोभत इति वार्धकशोभि वलक्ष्मं धृतम् । प्रदोषे रजनीमुखे स्फुटः प्रकटाचन्द्रतारकाश्वर यस्याः सा स्फुटचन्द्र-तारका विभावरी रात्रिः अरुणाय सूर्यभुताय कल्पते यदि अरुणं गन्तुं कल्पते किम् । बद ब्रूहि । कियाथेंपदस्य इत्यादिना चतुर्थी । दीप्यमानराशाहृ-तारके प्रदोषे यथरुणा उंदेति ततो विभूषणापदारेण तत्र वल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

Notes.—वार्धक, ‘old age’, formed from इद ‘old’. वार्धकशोभि वलक्ष्मम्,—Cf. the Raja’s speech in Sak. act 1. “कामम् अननुरूपम् अस्या वयसो वलक्तं...” . अस्याः refers to Sakuntala. अरुणाय कल्पते,—The idea is that the moon and the stars adorn the night in a natural way and the gray before the day-break suits it when near its end. So the red bark-mantle (says the Brahmacharin) will suit thee (Parvati) only in old age.

Trans.—Why hast thou rejecting ornaments in thy youth, worn the bark mantle which suits old age. Say if the night in the first part of its career, glorious with the moon and the stars, can suitably unite with the gray of the morning.

अनुवाद—क्या कारण है कि यौवनावस्था में तू ने भूषणों को निरादर कर बुढापे में शोभा देने वाली वृक्ष की छाल ओढ़ी है । तू ही कह यदि चाद और तारों भरी रातं प्रातःकाल की खाली के स्थान पर जाने के योग्य है ॥ ४४ ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह—

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमङ्कं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृगवते हि तत् ४५

दिवनिति ॥ दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि श्रमः तपश्चरण-

प्रयासः वृष्टा निष्कर्जः । यदि स्वर्गीर्थे तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षीः । कुतः ।
 तव पितुः हिमवतः प्रदेशाः देवभूमयः स्वर्गपदार्थीः तत्रत्या इत्यर्थः ।
 अथ उपयन्तारम् वरं प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसा आलम् । न कर्तव्यमित्यर्थः ।
 निषेच्यस्य निवेदं प्रति करणत्वालृतीया । तथा हि । रत्नम् कर्तुः । न अनिवार्यति
 न मृगयते । प्रहीतारभिति शेषः । किन्तु तत् रत्नं मृगयते । प्रहीतुनिपिति शेषः ।
 न हि वरार्थे त्वया तपसि वर्तितव्यं किन्तु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥

Notes.—उपयन्तारम्, ‘a husband’, from उपयन् ‘to marry’. Thus Siva came nearer the desire of Parvati’s heart, and prepared the ground for trying devotion.

Trans.—If thou covetest Heaven, superfluous is thy attempt ; for the estate of thy father provides mansions for the gods ; if, however, a suitable husband, thou mightest end thy penance : a gem need not search, that is searched after.

अनुवाद—यदि तु को स्वर्ग की कामना है तो यह तेरा परिश्रम व्यर्थ है क्योंकि तेरे पिता का स्थान देवताओं की निवास भूमि है, और यदि तू योग्य वर चाहती है तो समाधि अनावश्यक है । रत्न (प्रादक को) स्वयम् नहीं हृद्दता, परन्तु प्रादक उसकी तलाश करता ॥ ४५ ॥

वग्बाचकाद्वरश्वणानन्तरमेव देव्या उष्णोऽङ्गवासमालदद्य प्रश्नेतु च
 प्रत्युत्तरमनुपलभ्य स्वयमेवाशङ्खाह—

निवेदितं निःश्वसितेन सोऽपणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
 न हृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ४६
 निवेदितमिति ॥ सोऽपणा निःश्वसितेन निःश्वासवायुना निवेदितम् ।
 चिन्तानुभवेनोणोऽच्छ्वासेन ते वरार्थितं सूचितमित्यर्थः । तर्हि किं प्रश्नश्वसेनेत्याह ।
 मे मनः तु तथापि संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः । ते तव । कृत्यानां कर्त्तरे
 वा इति षष्ठी । प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमहं पद्म न हृश्यते । प्रार्थित दुर्लभः
 प्रार्थितो दुर्लभः स कर्त्तुं भविष्यति । नास्येवेत्यर्थः ॥

Notes.—‘गाह’, ‘to dive or enter into,’ is used idiomatically with संशयम् (doubt). मनस्तु मे संशयमेव गाहते

means 'but still doubt haunts my mind'. प्रार्थयितव्यः, 'one who is worthy of thy desire' is to be distinguished from प्रार्थित 'one whom thou covetest'.

Trans.—(Doubtless) thou hast expressed thy desire for a husband by your hot sigh ; but still doubt haunts my mind. I do not see at all anyone who may worthily deserve thy love, how can then there be a person whom thou covetest and be (still) unobtainable.

अनुवाद—उष्ण निःश्वास से मुझ पर तेरी अभिलाषा स्पष्ट हो गयी है, तो भी मेरे मन में शंकायें उठती हैं । मुझे तो तेरे योग्य वर ही नहीं कहाँ दीखता, किर भला यह कैसे हो सकता है कि तू उसे चाहे और वह तुझे दुर्लभ हो ॥ ४६ ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत्कृत्वाह—

अहो स्थिरः कोऽपि तवेषितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते
उपेक्षते यः शुथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेषे कलमाग्रपिङ्गलाः॥४७॥

अहो इति ॥ अहो चित्रम् । तव ईषितः आनुमिष्टः युवा कः अपि
स्थिरः कठिनः । वर्तत इति शेषः । कुतः । यः युवा चिराय चिरातप्रभृति कर्णोत्पल-
शून्यतां गते प्राप्त कपोलदेशे गणडस्थले श्लथाः शिथिलबन्धना अत एव
लम्बिन्यस्ताः शुथलम्बिनीः (कलमाग्रपिङ्गलाः) कलमाः शालिविशेषास्तेषाम-
प्राणि तद्विपिङ्गलाः जटाः उपेक्षते । यस्त्वामीष्टी दृश्वा न व्यग्रते स नूनं
वज्रहृदय इत्यर्थः ॥

Notes.—स्थिरः, 'hard (-hearted)', cruel.' The use of this adjective seems to hint at Siva's name स्यामु.
श्लथ, 'loose'. कलम, m. 'a kind of rice, paddy.'

Trans.—The youth on whom thou hast set thy heart is indeed cruel, since he still looks on with indifference on thy matted hair, sunburnt like the ends of the blades of the paddy plant, and hanging loosely over thy cheeks, which have long been without ear-lotuses.

अनुवाद—ओह तेरा प्रेम-पात्र युवक जन निःसन्देह स्थिर है जो बहुत
चिर तेरी कर्णी-कमल हीन गालों पर ढीली गिर रही धान की नोक के समान सूर्यों
की गर्मी से भूरी हुई जटाओं को देखता है और दुखित नहीं होता ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतेस्त्वापदिमात्रकर्शितां दिवाकरप्लुष्विभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कचेष्टापिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

मुनिव्रतैरिति ॥ मुनिव्रतैः चान्द्रयणादिभिः (अतिमात्रकर्शिताम्) अतिमात्रमत्यन्तं कर्शितां (दिवाकरप्लुष्विभूषणास्पदां) दिवाकरेण सूर्येणा-प्लुषानि दग्धानि वातातपसंपर्शीन्मुख्याच्च श्यामीकृतानि विभूषणास्पदानि भूषणस्था-नानि यस्यास्ता तथोङ्गाम् । अत एव दिवा अहनि शशाङ्कलेखामिव स्थितां त्वां पश्यतः सचेतसः जीवतः कस्य पुंसः मनः न दूयते न परितप्तते । अपि तु सर्वस्येवत्यर्थः ॥

Notes.—अतिमात्रकर्शितां, ‘emaciated beyond measure’. Anal. अतिमात्रं कर्शिताम् इति. कर्शित is formed from √कृ्ण् 4 P. ‘to become emaciated.’ दिवाकरप्लुष्—, ‘burnt by the sun.’ ~प्लुष् means ‘to burn.’

Trans.—The heart of what living man is not pained, when he sees thee exceedingly emaciated by the hermit’s vows with the places where ornaments were worn scorched by the sun, and (looking pale) like a thin lunar digit by the day-time.

अनुवाद—दिन में चन्द्र-कला की भाँति तुम्हे तपस्या से अत्यन्त कुरा हुई और सूर्य (की किरणों) से दग्ध भूषण स्थान वाली को देखकर किस सज्जान मनुष्य के मन में क्षेत्र नहीं होता ? ॥ ४८ ॥

अर्वैषि सौभाग्यमदेन वश्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

करोति छक्ष्यं चिरप्रस्यचक्षुषोर्न वक्त्रपात्पीयमराञ्छक्षणः ॥४९॥

अर्वैषिति ॥ तव प्रियं वक्षमं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यवर्णेण । कर्त्रा । वश्चितं विप्रलब्धम् अर्वैषि बोध्य यः । प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकितः इति चतुरा-वलोकिनः अरालपदमणः कुटिलरोमणः । अरालं शृजिनं जिह्वाम् इत्यमरः । अस्त्र त्वद्देयस्य चक्षुषः आत्मीयं वक्त्रं मुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति । दृष्टिपर्यं न गच्छतीत्यर्थः तद्यं । गर्वेण डातो निष्कलात्मलाभो जात इति भावः ॥

Notes.—चतुरावलोकिनः, ‘casting lovely glances.’ लक्ष्य, m. ‘aim, mark, target.’ वक्त्रम्, ‘mouth, face’, from ~वक् ‘to speak.’ आत्मीय, pronominal adjective from आत्मन् (suffix अ). अराल, ‘crooked, curved.’

Trans.—I deem your lover to have been misled by the pride of his charms, who has, for so long a time, refused to make himself the target of thine eyes with curved eye lashes and bewitching looks.

अनुवाद—मुझे जात होता है कि तेरा कान्त-जन अपने सौन्दर्य-गर्व के धोखे में है, जो उसने इतना विर अपने मुख को इस तेरी मनोदर दृष्टि और तिरछी पलकों वाली आंख का निशाना नहीं बनाया ॥ ४६ ॥

**कियचिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते प्राप्ति पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
तदर्थमागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तपिच्छापि च साधु वेदितम् ॥५७॥**

कियदिति ॥ हे गौरि । कियत् किप्रमाणकम् । किमवधिकमित्यर्थः । चिरं श्राम्यसि तपस्यमि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्राप्ति (पूर्वाश्रमसंचितं) पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमस्तत्र संचितं संपादितं तपः विद्यते । (तदर्थमागेन) अर्धश्वासौ भागश्च तेन तस्य तपसोऽर्धमागेनैकदेशैन कांक्षितम् इष्टं वरम् उपयन्तारं लभस्व । तं वरं साधु सम्यक् वेदितुं ज्ञातुम् इच्छामि च । यथसौ योग्यो भवति तदा प्राप्ति संमतिरिति भावः ॥

Notes.—तदर्थमागेन लभस्व,—Here we have a covert reference to Siva himself who gave one-half of his body to Parvati. *Vide supra* 1. 50. शरीरांश्चहरां हरस्य. लभत् is almost wholly used in the benedictive sense. The implied sense may then be 'mayst thou get thy desired husband by the half.' It is to be remarked here that spiritual merit was transferable.

Trans.—“O fair lady, for how long a period wilt thou thus mortify thy frame? I too am in possession of considerable spiritual merit hoarded in my early years; get, then, thy lover for whom thou hast been yearning by the half of that. All the same I want to know more fully of him.”

अनुवाद—हे पार्वती तू कितनी देर दुःख उठायेगी ? मेरा भी ब्रह्मचर्याश्रम में जोऽहा हुआ तप है, तू उसके अधे अंश से अपने वर को प्राप्त कर सकती है। परन्तु तेरे प्रेम पात्र से मैं पूर्ण-प्रकार परिचित होना चाहता हूँ ॥ ५० ॥

स्त्री श्रद्धिश्याभिहिता द्विजन्पता मनोगतं सा न शशकि चंसतुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्ख्वर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रपैषत ॥५१॥

इतीति ॥ इति इत्यं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्य अन्तर्गत्वा । आप्तवदह-
स्यमुद्घाषेत्यर्थः । अभिहिता उक्ता सा पर्वती मनोगतं हृदिस्थं वरं शंसितुं वक्त-
न यशाक समर्था नाभूत् । लज्जयेति शेषः । अथो अनन्तरं परिपार्ख्वर्तिनीं
वयस्यां सखी (विवर्तितानञ्जननेत्रं) विवर्तितं विचालितमनञ्जनं व्रतवशाद्रजितक-
ब्लं नेत्रं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा एच्छत । नेत्रसंहृष्टैव प्रत्युत्तरं वाचयांचकारेत्यर्थः ॥

Notes.—प्रविश्य,—This shows how completely
the stranger had expressed the secret of her heart. मनोगतं
सा न शशाक शंसितुम् , ‘she could not lay bare the desire
of her heart.’ Of course, through bashfulness. वयस्या
‘being of the *same* age, companion, friend’ from वयस् (age)
Pan. ५. ४. ९१. विवर्तित, ‘bent aside, turned aside,’ from
वि~क्त् (caus.).

Trans.—Thus addressed by the twice-born stranger,
penetrating (into her very soul), she could not give
expression to what was passing in her mind; therefore,
bending aside her eye now devoid of collyrium, she cast
a glance at her friend, who sat by her side.

अनुवाद—जब उस ब्रह्मचारी ने इस प्रकार उसके मन की बात कही तो
पर्वती छज्जा के कारण अपना मनोरथ न कह सकी । इस लिये उसने पास बैठी अपनी
सहली की अज्ञन हीन नेत्रों से संज्ञा की ॥ ५१ ॥

सखी तदीया तमुवाच वार्णिनं निवोध सावो तव चेत्कुतूरचम् ।
यदर्थमम्भोजभिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनयेतया वपुः ॥ ५२ ॥

सखीति ॥ तस्याः पर्वत्या इयं तदीया सखी वयस्या तम् । वर्णः प्रशस्तिः
इति क्षीरस्वामी । सोऽस्यास्तीति वर्णिनं व्रह्मचारिणम् । वर्णोद्भ्रह्मचारिणि इतीति-
प्रत्ययः । उवाच ब्रूते स्म । किमिति । हे साधो विद्वन् तव कुतूहलं चेद् ।
भ्रोतुमस्तिति शेषः । तदीया निवोध अवगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः । बुध अवगमने इति
भालोभीष्मदिकाङ्गाद् । भ्रोतर्य फिं तदाद्—यस्मै लाभायेद् यदर्थम् । अर्थेन सह
नित्यसमाप्तः सर्वजिह्वा येति व्रह्मचम् इति कार्तिकलियमातिक्यविष्णवम् । प्रत्यया

पार्वत्या अस्मेऽजं पद्मम् उषण्वारणम् आतपत्रस् इव चतुः शरीरं तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयताभित्यर्थः ॥

Notes.—तदीया, from तद् ‘he, she, it,’ (suf. द). वर्णिन्, ‘a brahmacharin.’ By Pan. 5. 2. 134. ब्रह्मचारीषि वर्णे takes the suf. इत् if a brahmacharin be meant. So a brahmacharin of *any one of the twice-born castes* may be called a वर्णिन्. Otherwise in the sense of ‘having a caste’ we have the form वर्णवत्. अस्मोऽभिवृत्तिकारणम्,—The meaning is that if one seeks to keep off the fury of the sun by using a lotus as a parasol, the obvious result would be that the flower would be withered. So Parvati too is withering her lotus-like frame for the sake of the lover.

Trans.—Said her friend to the Brahmacharin : Know, holy Father, if thou art still curious, him for whose sake this tender body is being subjected to rigorous penance , as by one a lotus to stay the scorching rays (of the sun).

अनुचाद—तब उसकी सहेली उस ब्रह्मचारी से हस प्रकार वोली ॥—“हे विद्वन्, बदि आप की इस विषय में जानने की अभिलाषा है तो आप उस से परिचित हो सकते हैं जिसको प्राप्त करने के लिये पार्वती ने अपने शरीर को मानो सूर्यके तीक्ष्ण तेज को रोकने के लिये कमल को तपर्यां का साधन बनाया है ॥ ५२ ॥

दृष्टमनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशताऽरितिः । हीत्यागोन्मादमृच्छान्ता इत्यनश्वदशा दश ॥ इति । तत्रास्याः काथिद्वाः कममनादैत्यैव योजयति-इत्यमित्यादिमिः षड्भिः श्लोकैः ।

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्चियश्चतुर्दिग्गीशात्वपत्य पानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्तुभिरुच्छति ॥५३॥

इयमिति ॥ गानिनी इन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यभित्यभिमःनवती इयं पार्वती अधिश्चियः अधिकैश्वर्यान् महेन्द्रप्रभृतीन् इन्द्रादैक्षतस्तु दिशामीशान् (चतुर्दिग्गीशान्) इत्यवहुण्यमकुवेरान् । तद्वितार्थ—इत्यादिनोत्पदसमाप्तः ॥

अब्रमस्य अवधूय भद्रनस्य निग्रहात् निवैशाद्वेतोः । अकामुक्त्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण हायों वशीकरणीयो न भवतीति अरुपहार्ये पिनाकः पाणी यस्य ते पिनाकपाणिं हरम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ट्रासप्तम्यौ भवतः इति साधु । पर्ति भर्तारम् आप्तुमिच्छुति । एतेन सहृत्यावस्था सूचिता ॥

Notes.—अधिभियः.—An. l. अधिका थी: ये चाहूं लक्ष्मी चतुर्दिशीशाः—The four lords of the four directions are Indra (east), Varuna (west), Yama (south), and Kubera (north). अरुपहार्ये—May either be considered as the conclusion (मदनस्य निग्रहः serving as the middle term), or as an impossible occurrence after Kama's death.

Trans.—Spurning the opulent lords of the four quarters, Great Indra and others, she of high aspirations pines to get for her husband the trident-wielding god, who, however, now that Cupid is dead, cannot be captivated by charms.

अनुवाद—मनस्त्रिनी पर्वती बसुपति महेन्द्रादि चहुं दिव्यालों की परवाह न कर मदन-मृत्यु के कारण मन न लुभाये जाने वाले शिवजी महाराज को अपना पति बनाया चाहती है ॥ ५३ ॥

असहुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिळीमुखः ।

इमां हृदि व्यायतपातपाक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

असह्योति ॥ पुरा पूर्वे (असहुङ्कारनिवर्तितः) असहेन सोहुमशक्षेन हुङ्कारेण रैदेण निवर्तितः । अत एव पुरारिं हरम् अप्राप्तमुखः अप्रापक्षः विशीर्णमूर्ते: नष्टशरीरस्य अपि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखः वाणी इमां पर्वती हृदि (व्यायतपातम्) व्यायतः । सुदूरावगाढ इति यावत् । तावत्पातः प्रहरो वस्तिम् कर्मणि तत्त्वा अक्षिण्योत् अकर्त । दग्धवेहस्यापि मारणो खमः । सूदुः सर्वत्र वाघ्यते इति भावः । अनेन विवृत्यात्ति शैलसुतापि भावम् (३ । ६८) इत्यत्रोपां चक्षुःश्रितिमनः सङ्गाख्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थेऽप्येगितयानूद्यकाश्यवस्था सूचिता ॥

Notes.—हुङ्कार,—*Vide supra* 2. 26. पुरारि; 'the enemy of the cities.' When fiendish activity was at

its highest and the demons fancied themselves secure in their three strongholds of gold, silver, and iron, Siva made elaborate preparations and destroyed their citadels. We are told that Siva stood post-like for some one thousand years to conquer the strongholds of the powers, of darkness. Hence Siva's such names as पुराणि, पुराति, पुरिषु etc. शिलीमुखः 'an arrow'. व्यायतपातम्, adv. 'in such a way that the wound was the deepest'.

Trans—Turned back by (Rudra-Siva's) terrible growl, and its point thus failing to reach the Enemy of the Cities, the shaft of the god of the flowery bow struck deep into this lady's heart, although the body of the god had been (immediately) annihilated.

अनुवाद—जो काम-बाण रुद्रिव के भयानक हुंकार से लैटाया गया और जिस की नोक पुर-रिषु शिवजी महाराज तक पहुंच न सकी उसने इस में सहेजी के करोड़े के भीतर दूर तक प्रहार किया यथापि मदन उसे छण दग्ध हो चुका था ॥ ५४ ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्यृहे ललाटिकाचन्दनशूसरालका ।
न जातु वाढा लभते स्म निर्वृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥५५॥

तदेति ॥ तदेति च्छेदः । तदा प्रभृतिः । तत आरम्भेत्यर्थः । सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पश्चम्यर्थे लक्षणा प्रश्नियेणे पश्चभानियमात् । पितुर्यृहे उन्मदना उत्कटमन्धा (ललाटिकाचन्दनशूसरालका) ललाटस्थालंकारो ललाटिका तिलकः । कर्णजलाटात्कनलंकारे इति कन्त्रयः । तस्याथन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकादशूर्यकुन्तका यस्याः सा तथोका । बाला पर्वती जातु कदाचिदपि (तुषार-सङ्घातशिलातलेषु) तुषारसङ्घातास्तुषारघनास्त एव शिलास्तासां तलेषुपूरिमागेषु अपि निर्वृतिं दुखं न लभते स्म । एतेनारत्यपरसंहा विषयविदेषावस्था दादशा-वस्थापद्वे संज्ञरक्ष व्यज्यते ॥

Notes.—उन्मदना, 'strongly burning with love'. Anal. उत्कटः मदनः यस्याः or यस्यां सा. ललाटिकाचन्दन, 'the sandal-paste now forming her forehead-ornament'. Parvati

had laid aside her ornaments and she only applied sandal-paste. Even this cool sandal-paste nowise allayed her love-fever. ललाटिका, 'an ornament worn on the brow'. Pan. 4. 3. 68. कर्णजलाटात् कन् अलङ्गरे. निर्वृति, f. 'tranquillity, peace'.

Trans.—Since then, this maiden, burning with love, and with her locks turned ash-white by the sandal-paste decking her brow, has never known what comfort is, even when reclining, in her father's house, on the (cool) banks of hardened snow.

अनुशाद—उस समय से लेकर माये पर लगाये चन्दन से भस्म-वर्ण बालों वाली पार्वती पिन्ड-गृह में बर्फ के शिला-समान ढुकड़ों पर भी कभी सुख न पाती थी ॥ ५५ ॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम्
अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसङ्गीतसखीरोदयत् ॥५६॥

उपात्तेति ॥ इथं पिनाकिन शंभोः चरिते त्रिपुरविजयादियोग्ये उपात्त-
वर्णे प्रारब्धगतिकने । गीतकने सुनौ वेरे वर्णेश्चः प्रयुज्यते । इति हज्जायुधः ।
(सवाष्पकण्ठसङ्गीतैः) सवाष्पे गद्देदे कर्हे स्खलितैवर्णीयैः पदैः सुसिङ्ग-
न्तरूपैः । करणैः । (वनान्तसङ्गीतसखीः) वनान्ते सङ्गीतेन निमित्तेन सखीव्ययस्या
किन्नरराजकन्यकाः अनेकशः वहुशः अरोदयत् अश्रुमोच्चमकारयत् । हरच-
रितगानबनितमदनवेदनामेनां द्वीच्य किन्नर्योऽपि स्तुदुरितेभावः । अत्र वर्धस्वललङ्घ-
ण्डकायोंक्त्या पुनः पुनस्तकारणभूतमूर्छावस्थाप्रादुर्भावो व्यञ्जयतेऽन्यथा सखीरोदना-
नुपपत्ते रिति । द्वादशावस्थापत्ते तु प्रलापावस्था च व्यञ्जयते । प्रलापो गुणकीर्तनम्
इत्यारंकारिकाः ॥

Notes.—उपात्तवर्णे, 'made the subject of a song, sung in a song'. उपात्त, 'received'. The p. pas. part. दत् from दा 'to give' drops its initial consonant द्, when prep. आ, उपा, नि, and रा precede it; नि lengthens its ending vowel as well. So we have आत्, उपात्, नीत्, and प्रत्. वर्ण, 'arrangement in a song'.

Trans.—Often when the exploits of the trident-wielding god were set to music, did this lady make the daughters of the Kinnara kings, her companions in song in the forest, shed bitter tears by her (sad) words coming from her tear-choked throat.

अनुवाद—शिवजी महाराज का चरित्र गाये जाने पर यह आंसुओं से हके करण में से निकल रहे पदों द्वारा वन में संगीत-सखियों किन्नर राजपुत्रियों को हङ्कारी थी ॥ ५६ ॥

**त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क नीलकण्ठ व्रजसीत्यछक्षयवागासत्यरुणार्पितवाहुवन्धना ॥५७ ।**

त्रिभागेति ॥ (च) किञ्चेति चार्थः । (त्रिभागशेषासु) शिष्यत इति शेषः । कर्मणि घृ । त्रिम्भो भागेभ्यः शेषास्ववरिण्यासु । यदा रात्रेलियामल्ने प्रदिद्वत्वात् तृतीयो भागालिभागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते । यथा शतांशः सहस्रांशः इति । त्रिभागः शेषो यासां ताषु निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रे निमील्य भीषणित्वं सहसा सयः हे नीलकण्ठ क व्रजसी कुत्र गच्छसी इति (अलद्य-वाक्) अलद्या निर्विवया वाग्वचनं यस्याः सा तथोका । तथा (असत्यकरण्ठार्पितवाहुवन्धना) असत्ये मिथ्यभूते करणे अर्पितं वाहुवन्धनं यस्याः सा तथा सती व्यबुध्यत विवृद्धवती । एतेन जागरोन्मादौ सून्दितौ ॥

Notes.—त्रिभागशेषा, ‘when the third part still remained’. त्रि in त्रिभाग may thus be interpreted as an *ordinal* number meaning तृतीय. See the comm. A night is often spoken of as containing three watches or *praharas*. अलद्यवाक्, ‘uttered in the hollow air’. The meaning is this.—The figure of Siva passed before her eyes in her sleep. Parvati, then, in her feverish haste immediately got up, and threw her arms round the mass of darkness where she saw Siva; and she audibly uttered these words क नीलकण्ठ व्रजसी as she saw the unreal figure getting away from her clasp. अलद्य thus means ‘having nothing visible (as the addressee)’.

Trans.—At night, when its third part still remained, she would scarce close her eyes for a moment, when she would all too sudden start up from her bed, and clasping her arms round the shadowy neck, speak to the hollow wind, “God of the azure neck, whither art thou hastening?”

अनुवाद—जब रात का तीसरा पहर होता और उस की आँख मिटी होने को एक चूण ही होता था उस समय वह एकाएक उठ बैठती और मिथ्या-करण में अनी बहु डाज कर बिना किसी व्यक्ति के हाते कहती “हे नील-करण, अब तुम कहां जाते हो” ॥ ५७ ॥

स्वप्रसन्दर्शयप्रतिकृतिदर्शनतदग्नस्पृष्टस्पर्शाख्याश्वत्वारो विराहिणां विनोदाः । तत्र स्वप्रसन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थिष्यं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोऽलिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

यदेति ॥ यदा यत इत्यर्थः । यदेति हेतौ इत्युक्त्वा गणध्याख्यानेऽस्योदा-हृत्वात् । त्वं बुधैः मनीषिभिः सर्वगतः सर्व-पीति उच्यसे । तत इत्याहारः । भावे रत्याख्ये तिष्ठतीति भावस्थम् । त्वय्यनुरागणमित्यर्थः । इमं जनम् । इममित्यात्मनिदेशः । कथं न वेत्सि न ज नासि । इति मुग्धया मूढया । अकिञ्चित्करभित्रगतोपालभ्यः इत्यजानानयेत्यर्थः । तया (स्वहस्तोऽलिखितः) स्वहस्तेनेऽलिखितश्चित्रे लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि एकान्ते । सखीनाम्रसमच-मित्यर्थः । उपालभ्यत साधिच्छेपमुक्तः च । उङ्गसमुच्यार्थकारः । यथपि रहसीयुक्तं तथापि सखीसमक्षकरणाङ्गजात्यागे व्यञ्जयत एव ॥

Notes.—In the last stanza we were told how Parvati kept awake all the night, and how she was denied union with her beloved even in her dream because of the vision disappearing all too quickly ; in this stanza we find her monomaniac mind losing itself, in the day-time, in the picture, drawn by her, of Siva, who is reproached for not knowing the feelings of her heart, भावस्य, ‘devoted, attached’. मुग्धा, ‘the foolish,

ignorant (maid)'. Parvati forgot in her love that it was a mere picture that she was addressing. उपाख्यातम्, A. 'to chide, to taunt, to reproach'.

Trans.—“When thou art called omnipresent by the wise, how is it, then, that thou dost not know this (poor) person so attached (to thee)” —thus the ignorant maid reproached in secret the moon-crested god portrayed by her own hand.

अनुवाद—विज्ञ जन तुम को सर्वान्तर्धामी कहते हैं, तो कैसे आप इस आप के प्रेम में चूर हुई दासी को नहीं जानते” —इस प्रकार वह एकान्त में चन्द्रशेखर की अपने हाथ से खींची हुई प्रतिकृति को उपालभ्म देती थी ॥ ५८ ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपश्ना तपसे तपोवनम् ॥५९॥

यदेति ॥ जगत्पते: तस्य ईश्वरस्य अधिगमे प्रासी अन्यं विधि उपायं विचिन्वती मृगयमाणा यदा न अपश्यत् तदा इयं पार्वती 'गुरोः पितुः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपश्चरितुं तपोवनं प्रपश्ना प्राप्ता च ॥

Notes.—विचिन्वती, ' (though) seeking (anxiously, ly)' विचि 'to seek' .

Trans.—When, however, she could not find, though anxiously seeking, any way to union with the lord of the universe, she, permitted by her father, then repaired to this penance-grove in our company for practising austerities.

अनुवाद—जब हँडने पर भी उसे जगत्पति शिवजी महाराज की प्राप्ति का और कोई साधन न मिला तब पिता की अनुज्ञा से वह हमारे संग तपश्चर्यों के लिये इस तपोवन में आई ॥ ५६ ॥

द्रुपेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टेष्वपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिपौळिसंश्रयः ॥६०॥

द्रुपेषु विविति ॥ सख्या पार्वत्या स्वयं (कृतजन्मसु) कृतं जन्म वेष्ट तेषु । स्वयं रेपतेष्वित्यर्थः । (तपःसाक्षिषु) तपसः साक्षिषु साक्षात्कृष्टु ॥६०॥

द्रुमेषु अपि फलं दृष्टं लब्धम् । जनितमित्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः च शशि-
मौलिसंधायः चन्द्रशेखरविषयः मनोरथः तु प्ररोहामिमुखः अहरोन्मुखः
अपि न दृश्यते । प्ररोहस्त्वद्वाहुः इति वैजयन्ती । स्वयं रोपितश्चकलकालेऽप्यस्या
मनोरथस्य नाहरोदयोऽप्यस्ति । कलाशा तु दुरापास्तेत्यर्थः ॥

Notes.—प्ररोह, m. ‘growing or shooting forth’. शशिमौलि, is only a paraphrase of चन्द्रशेखर in Stanza 58.

Trans.—Fruit is seen by our friend even on the trees grown (lit. given birth) by herself and witnesses of her penance; but the aspirations of her heart centred in the moon-crested god do not seem even near sending forth their shoots (, not to say bearing fruit).

अनुवाद—तपश्चर्या के साक्षी जो इन हमारी सहेली ने अपने हाथ से
लगाये थे उन पर तो फल लग गया है, परन्तु उसका शिव-विषय मनोरथ तुम अभी
भूङ्कर रूप में भी दिखाई नहीं देता ॥ ६० ॥

न वैशि स प्रार्थितदुर्क्षमः कदा सखीभिरस्तोत्रमीक्षितापिमाम्
तपःकृशामभ्युपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥६१॥

नेति ॥ प्रार्थितः सन्दुर्लभः प्रार्थितदुर्क्षमः स देवः (तपःकृशां) तपसा
कृशां क्षीणामत एव सखीमिः अस्तोत्रम् अशु प्रधानं यथा भवति तथा
ईक्षितामिमां नः सखीं (तदवग्रहक्षतां) तस्येन्द्रस्यावप्रदेषमनाशृष्टा कृता
पीडितां । वृष्णिवर्षे तद्विवातेऽवग्राहावप्रहृष्टौ समौ । इत्यमरः । अवेप्रहो वर्षपतिवन्ने
इत्यप् प्रत्ययः । सीतां कृष्णम् । सीता लाङ्गलपद्धतिः इत्यमरः । कृष्णा वासवः
इव । वासनो इत्रहा कृष्णा इत्यमरः ॥ कदा अभ्युपत्स्यते कदा अनुप्रहीष्यति
न वैशि । अत्र वाक्यार्थः कर्म । तदवग्रहक्षतामित्यत्रावप्रहक्षतामित्यनैव गतार्थते
तपश्चस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं वैशीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पश्यामः ॥

Notes.—अस्तोत्रम्, ‘tearfully, with tears’. Anal. अस्म् उत्तरं (प्रधानं) यथा भवति तथा. वृषन्, ‘Indra’. कृष्ण is here used very appropriately, as it means lit. ‘lord of showers’ from √वृश् ‘to rain’. अभ्युप/पद ‘to show mercy, to take pity (on)’. *Vide supra* 4. 25. तदवग्रहक्षताम्.

' parched by drought caused by him (Indra)'. तद् does not seem to be superfluous in the compound as the comm. thinks; rather, it lends force to the phrase. सीता 'ploughed land'.

Trans.—I do not know when he who, though anxiously sought after, is hard to secure will take pity on this our friend (awfully) reduced by penance and looked at by her friends with tears in their eyes, as Indra favours the ploughed land parched by drought caused by him."

अनुबाद—मैं नहीं जानती कि कब तपस्या से कृश हुई इस हमारी सहेली पर, जिसकी मन्द अवस्था देख हम सखियों की आखों में भी आसू आते हैं प्रार्थना किये जाने पर भी अप्राप्त महादेव इन्द्र के समान वर्षा के न होने से सूख रही खेती पर अनुग्रह करेंगे ॥ ६१ ॥

**अगृदसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षङ्क्षणः ॥ ६२ ॥**

अगृदेति ॥ इङ्गितज्ञया पर्वतीहृदयाभिज्ञया । इङ्गितं हृतो भावः इति सज्जनः । तथा गौरीसत्त्वया इति एवम् अगृदसद्भावं प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा निवेदितः ज्ञापितः । (नैष्ठिकसुन्दरः) निष्ठा मरणमवधिर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवज्ञानाचारी । सुन्दरो विलासी । नैष्ठिकथासौ सुन्दरत्वेति तथोङ्कः । द्वयोरन्यतरंस्य विशेषणात्वविवक्षायां विशेषणसमाप्तः । किं तु नैष्ठिकत्वाविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथ वा देवस्यालौकिकमहिमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः । (अव्यञ्जितहर्षङ्क्षणः) अभ्यजितं हर्षलक्षणं मुखरगादि हर्षतिकं यस्य तथाभूतः सन् । अथि गौरि । अर्योति कोमलामन्त्रयो । इदं त्वत्सखीभाषितम् एवम् । सत्यं किमित्यर्थः । परिहासः केलिर्बा । द्रवकेलिपरीहासाः इत्यमरः । इति एवम् उमाम् अपृच्छत् पृष्ठान् ॥

Notes.—अगृदसद्भावम् , adv. modifying निवेदितः: (told, informed). सद्भावः, 'real state', 'true feelings.' **Anal.** अगृः (unconcealed ; from ~ुह् 'to conceal') सद्भावः यथा भवति तथा. नैष्ठिकः—A student who vows life-long continence and religious life. It is a derivative from

निष्ठा f. meaning 'end; death.' सुन्दरः 'Cupid' or as the Comm. interprets 'a lover (विलासी).' अव्यञ्जित-, 'unbetrayed, unrevealed;' from वि-/अञ्ज 7 P. 'to reveal.' When this hermit lover had been told the truth by Parvati's female friend, who knew her heart (इङ्गतज्ञा f.) he suppressed his feelings within himself, and did not betray the joy which he felt.

Trans.—Thus informed by her, who knew Parvati's inmost heart, and who discovered the true state (of her friend's mind), that lover of a religious student asked without betraying any sign of delight whether it was really so or (mere) jest.

अनुचाद—जब उस के हृदगत भावों से परिचित उस की सहेली पर्वती के मन की सच्ची अवस्था उस नैशिक-विलासी से वर्णन कर चुका, तब हर्ष-चिन्ह प्रकट किये बिना उस व्रद्धाचारी ने उमा से पूछा “क्या बात ऐसे ही है या मुझ से छाकर रही है ? ॥ ६२ ॥

**अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥**

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् अद्रेः तनया पर्वती मुकुलीकृताङ्गलौ संपुर्णी-
कृताङ्गलौ । अप्रश्नासौ हस्तथेति समानाधिकरणसमाप्तः । हस्ताग्रहस्तयोर्गुणगुणिनो
भेदाभेदात् इति वामनः । तस्मिन् अग्रहस्ते (स्फटिकाक्षमालिकाम्) स्फटिका-
नामक्षमालिकां जपमालिकाम् समर्पयन्ती आमुखती कथंचित् महता कष्टेन
चिरव्यवस्थापितवाक् चिरेण स्वीकृतवाक् । एतेन लज्जोपरोधो व्यञ्जयते । मिता-
क्षरं परिमितवर्णं यथा तथा अभाषत वभाषे ॥

Notes.—मुकुलीकृत—, 'closed in the form of a bud (मुकुल n.)'. A chvi formation. स्फटिक m. 'crystal'. चिरव्यवस्थापितवाक्, 'who settled her speech long.' Anal. व्यवस्थापिता (settled, arranged) वाक् यस्या: सा व्यवस्थापितवाक् ; चिरेण व्यवस्थापितवाक् चिरव्यवस्थापितवाक्. मिताक्षरम्, adv. 'in measured language.'

Trans.—Then placing the rosary of crystal beads in the fore-part of her hand, the fingers of which closed in the form of a bud, the daughter of the Mountain settled her speech long, and then spoke with difficulty in measured language as follows :—

अनुवाद—फिर शैल मुता ने स्फटिक के बने मनकों की माला अपने हाथ के अग्रभाग में रखी जिस को उंगलियां अधाखिले फूल की नाई थी और बहुत चिर अपने वक्तव्य को निश्चित करता रहा । तब उस ने गिने मिने अक्षरों में ऐसा भाषण आरम्भ किया :— ॥ ६३ ॥

किमुचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किञ्चेदं तदवासिसाधनं मनोरथानापगतिन विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेदविदां वर नैदिकश्रेष्ठ । त्वया यथा श्रुतं सम्यक्क्षुतम् । श्रुतार्थमेवाह-अर्यं जनः । स्वयमित्यर्थः । (उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः) उच्चैःपदस्य शिवलाभस्पोदनस्थानस्य लङ्घने आक्रमणे उत्सुकः । किमत्रायुक्तमित्यत्राह—इदं तपः (तदवासिसाधनं) तदवासेस्तस्योच्चैःपदस्यावासेः प्राप्तेः साधनं किल । किलेत्य-लीके । अतितुच्छ्रुत्वादसाधकेमवेत्यर्थः । तर्हि तद्यज्यतामित्याशङ्कय दुराशा मां न मुच्यती-त्याशयेनाह—मनोरथानां कामानाम् अगतिः अविषयः न विद्यते । न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥

Notes.—वेदविद् m., ‘one who knows scriptures.’ उच्चैःपद् n. ‘the high point.’ किल (indec.) indicates that austerities are only a feeble means to the end. मनोरथानाम् अगति॒ न विद्यते, ‘There is nothing inaccessible to desires.’ Cf. the English proverb: Where there’s a will there’s a way.

Trans.—“O thou best among those well-versed in the Vedic lore, it is as thou hast heard ; this (humble) person is anxious to gain that high point. These austerities are a means to that end; *will* knoweth no barrier.”

अनुवाद—हे वेद वेताओं में श्रेष्ठ, जैसे तुमने सुना है ठीक वैसे ही है । यह अवला उस उच्च स्थान तक पहुँचने की अभिलाखिणी है और यह तपस्या उस स्थान की प्राप्ति का साधन है । मनोरथों को किस जगह प्रवेश प्राप्ति नहीं ? ६४ ॥

**अथाह वर्णि विदितो पहेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुदृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे॥६५॥**

अथेति ॥ अथ वर्णि ब्रह्मचारी । वर्णिनो ब्रह्मचारिणः इत्यमरः । आह । उवाचेत्यर्थः । आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो ब्रान्तिमूलः इत्याह वामनः । किमित्याह-महेश्वरः महोदेवः विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः । बुद्धर्थत्वाद्वर्तमानेकप्रत्ययः । तथेगात्मष्टी च । येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा कृतेति भावः । पुनरेव त्वं तपीश्वरमर्थयते तदर्थिनी एव तत्कामै वर्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः । अनुसरणे को दोषस्त-आह—(अमङ्गलाभ्यासरतिं) अमङ्गलाभ्यासे अमङ्गलाचारे तिर्यस्य तं तथोळं तम् इधरं विचिन्त्य विचार्य तवानुदृत्तम् अनुसरणं कर्तुं न उत्सहे च । नानुमनुं शक्नोमीत्यर्थः ॥

Notes.—आह ‘says’. This form which is strictly used in the present tense is here used in the past tense. Its use in the past tense is, as Vamana says, based on a false impression. Its use in past narratives had probably much to do with the creating of that false impression. वार्णिन् m., ‘a religious student.’ (Lit. ‘a person belonging to one of the four castes.’) अमङ्गलाभ्यासरतिम्, mase. acc. sing. ‘who takes pleasure in inauspicious acts.’ अनुवृत्ति f ‘approval’.

Trans.—Then said the Brahmacharin, “Mahesvara is known to me (full well), but then you aspire after him. Considering that he takes pleasure in inauspicious matters, I cannot give my approval to you.

अनुवाद—तब उस ब्रह्मचारी ने कहा —“मैं महेश्वर को (भला भाति) जानता हूँ, परन्तु तुम उसे प्राप्त करने की कामना रखती हो यह विचार कर कि उन उन की (सदैव) अमङ्गल कार्यों में है मैं तुम्हारा मनोरथ अनुमोदन करने का उत्साह नहीं कर सकता” ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शंभोर्वचयीकृतादिना सहिष्यते तत्पथपावलम्बनम् ॥६६॥

अवस्तुनि तु उच्छवस्तुनि निर्वन्धमिनिवेशः परं प्रवानं यस्यास्तस्याः संबुद्धिः अवस्तुनिर्वन्धपरे पार्वति । (आमुक्तविवाहकौतुकः) आमुक्तमासजित विवाहे यत्कौतुकं हस्तसंत तथस्य सः ते अयं करः । कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसंकुत्तहले । इति शाश्वतः । वलयीकृतादिना भूषणीकृतसंपेण शंभोः महादेवस्य करेण करणभूतेन (तत्पथमावलम्बनं) तदेव प्रथमं तत्पथमम् । अपरेचितत्वादतिभयंकरमिति भावः । तच्च तदवलंबनं प्रहण्यं चेति कथं नु सहिष्यते । न कथंचिदपि सहिष्यते इत्यर्थः । अप्रतो यद्वावि तद्दर्शवतिष्ठता प्रथमं करप्रह एव दुःसह इति भावः ॥

Notes.—अवस्तुनिर्वन्धपरे, f. voc. sing. ‘O thou who hast set thy heart on that worthless object.’ In अवस्तु the neg. अ means ‘bad, mean etc.’ निर्वन्ध m., ‘tenacity, perseverance.’ Anal. अवस्तुनि निर्वन्धः परं (chief) यस्याः सा संबुद्धौ. आमुक्त, ‘worn round’ from आमुक् 6 P. ‘to wear, put on.’ कौतुक n., ‘the marriage thread.’ वलयीकृत—‘formed into a bracelet.’ A chvi formation from वलय ‘a bracelet.’

Trans.—O thou who hast set thy heart on that mean object, how will the hand wearing round the nuptial string bear the first grasp of Siva’s hand with serpents, and no golden bracelets, encircling his wrist.

अनुवाद—हे उच्छ वस्तु पर मन लगाये पार्वती, कैसे विवाहसूत्र पहने हुए यह दुष्टारा हाथ शिव जी के सांपों से बले हाथ से उस की पहली पकड सहारेगा ॥ ६६ ॥

त्वयेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुक्खलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्णं च ॥६७॥

त्वयेवति ॥ हे गैरि । त्वयम् एव स्वयम् आत्मना । तावत् इति मानार्थे । यावन्मात्रं विचारत्यायं तावन्मात्रमित्यर्थः । इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने । परिचिन्तय पर्यालोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसलक्षणं । चिह्नं लक्षणं

लचणम् इत्यमरः । वचा नवोढाया दुकूलं वधूदुक्लम् । वधूः स्तुषा नवोढा त्री
इति विश्वः । तथा (शोणितविन्दुवर्धिं) शोणितविन्दुवर्षतीति तशेक्षम् । आर्द-
मित्यर्थः । गजाजिनं च कृतिवासश्च । तत्पिनाकिनः इत्याशयः । एते कदाचित्
जात्वापि योगं संगतिम् अर्हतः यदि अर्हतः किम् । एतत्त्वमेव चिन्तयेति पूर्वेणा-
न्वयः । पशिग्रहणाकाले वधूवरयोर्वद्वान्तग्रन्थिः क्रियते । कृतिवाससा पाणिपोडेन तु
दुकूलधारिण्यास्तव स कथं सङ्घटिष्ठत इति भावः ॥

Notes.—परि ~चिन्त, ‘to consider (all round).’
योग m., ‘combination, union.’ कलहंसलक्षणं,—‘embroid-
ered with figures of swans.’ गजाजिनं, ‘the skin of the eleph-
ant’. *Vide supra* 1. 54. कृतिवासः. अजिन in the sense
of ‘the skin (of an antelope)’ is used in 5. 30.

Trans.—Well, you may think yourself if these
two things—your wedding silks embroidered with the
figures of the swans and (Siva's) elephant's skin shower-
ing blood-drops—ever deserve being coupled together.

अनुवाद—तुम ही भला सोचो कि क्या ये दोनों—तुम्हारा विवाह का
दुपद्म जिस पर (शुभ) हँसों के चित्र बने होंगे और (शिव महाराज जी का) हाथी
का चमड़ा जिस से लहू को बूंदों की वर्षा हो रही होगी—कभी एक स्थान पर इकडे
होने के बोग्य है ॥ ६७ ॥

चतुष्कुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।

अब्दक्काङ्कानि पदानि पादयोर्विकर्णिकेशासु परेतभूमिषु ॥६८॥

चतुष्कुष्पप्रकरावकीर्णयोः, चतुष्के गृहविशेषे यः
पुष्पप्रकरस्त्रावकीर्णयोर्न्यस्तयोः । कुमुमास्तुतदित्यभवनभूमूलचारोचितयोरित्यर्थः ।
तथा पादयोः अलङ्ककाङ्कानि लाक्षारजितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यास-
चिह्नानि । पर्द शद्दे च वावये च व्यवसायापदेशयोः । पादतचिह्नयोः इति विश्वः ।
विकर्णी विक्षिप्ताः केशाः शवशिरोरुदा यासु तासु विकर्णिकेशासु । अतस्य तत्र
दृष्टं च इति वर्चनात् स्वाङ्गाक्षोणसज्जनादसंयोगेष्वात् इति विकल्पान्न दीप् । परेतभूमिषु
प्रेतभूमिषु । शमशानेवित्यर्थः । परः अपि शत्रुरपि कः नाम अनुमन्यते । न
कौरीत्यर्थः । नामेति कुस्तोयाम् । पिनाकपाणिपाणिप्रहरो तस्य परेतभूमूलचारित्वेन
साहंचर्यात्मापि तत्र संचारिऽवस्थंभावैति भावः ॥

Notes.—**चतुर्फँक्**, ‘a quadrangular courtyard’. **पुष्पमङ्कर**—, ‘heaps of flowers’. Words which mean ‘a collection, a pile, etc.’ are often added at the end of compounds to convey a plural sense. E.g. इन्, ममू, मण, समुच्चय, etc. **विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु**, ‘in the crematories strewed with the hair (of corpses)’. The Brahmacharin strives to make real to Parvati the terrible change which she must be prepared for, if she would be married to Siva. The religious student seeks to emphasize the point that burial grounds are favourite resorts of Siva. परेत ‘the departed soul’ from परा/इ ‘to depart’.

Trans.—Who, even though a foe, would suffer the footsteps, which bear red paint, of thy feet accustomed to glide on the flower-leaves in palatial courtyards (to fall) on the grounds of the crematories strewed with the hair (of the corpses).

अनुवाद—शत्रु होता हुआ भी कौन ऐसा होगा जो तुम्हारे लाढ़ाराम लगे पैरों के तलों के जो महलों में फूलों पर पड़ते हैं शमशान-भूमियों में लहान मुदों के बाल स्थान स्थान पर विकीर्ण होते हैं पड़ने में प्रसन्न होगा ॥ दिन ॥

अयुक्तरूपं क्रिपतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुखमं तत्रापि यत् । १९॥
स्तनद्वयेऽस्मिन्द्विचन्दनास्पदे पदं चिताभस्मरजः कारिष्यति ॥१९॥

अयुक्तेति ॥ त्रिनेत्रवक्षः । अस्मिन्द्विचन्दनमित्यर्थः । तत्र तस्मवन्वितवा सुखभूम अपि सुप्राप्तं च । भवतीति शेषः । तवेति शेषे वष्टी । न लोकाभ्य-इत्यादिना कृथेगलक्षणप्रष्ठया निवेद्यात् । अतः परम् अस्मात्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यद् अयुक्तरूपम् अस्यन्तायुक्तं किं वद । न किंचिदित्यर्थः । प्रशंसाणां रूपैः इति रूपप्रत्ययः । कुतः । यत् यस्मात्कारणात् इरिचन्दनास्पदे इरिचन्दनस्यात्पदे स्थानभूते अस्मिन् स्तनद्वये (चिताभस्मरजः) चिताभस्म शमशानभस्म तदेव रमण्यम् । कर्तुः । पदं कारिष्यति पदं निधास्यति । भर्तुभूमस्य भस्मो-उरामादित भावः ॥

Notes.—अयुक्तरूपं, ‘(more) completely improper’. —रूप is the suffix. Pan 5.3. 66. प्रशंसाया रूप्. प्रशंसा is correctly interpreted by Tattva. as meaning ‘परिपूर्णता’ (completeness). अतः—The noun or pronoun governed by ‘than’ in English is put in the ablative case in Sanskrit. श्रिनेत्रवक्षः—It is better to take श्रिनेत्रवक्षःउलमं as a single compound. It would, moreover, spare us the inconvenience of explaining वक्षः as meaning ‘an embrace’. Vide comm. हरिचन्दनास्पदे, ‘the fitting places for sandal paint’.

Trans.—Say what can be more completely improper than this that the particles of funeral ashes so abundant on the bosom of the three-eyed god will settle on thy breasts (which have hitherto been fitting) places for sandal paint.

अनुवाद—तुम ही कहो इससे बढ़कर और क्या अनुचित होगा कि उचित भस्म की धूत जो श्रिनेत्र शिव जी महाराज की छाती पर अधिक प्रमाण में सदा होती है उस तुम्हारी छाती पर जो हरिचन्दन के लिये उचित स्थल है लगा करेगी ॥ ६६ ॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदृदया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति॥७०॥

इयमिति ॥ इयं च ते तव पुरतः आदावेव अन्या विडम्बना । परिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राह—उदृदया परिणीतया । वहे कर्मणे कः । वारणराजहार्यया त्वया अधिष्ठितम् आरुं वृद्धमुक्तायां वृद्धोक्षम् । अचतुर—इत्यादिना निपातः । विलोक्य महाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखः भविष्यति उपहसिष्यति यत् । इयमिति पूर्वेण संबन्धः । स्मेरोति नामिकमिपसम्यजस इत्यादेश रैप्रत्ययः ॥

Notes.—विडम्बना f., ‘ridiculousness’. ऊढ़ा f. (when) married'; from ऊढ़ः वारणराज m., ‘a Jordly elephant'; (cf. गजराज). वृद्धोक्षम् ‘old bull'. उच्चन् (a

bull) becomes उच्च in three Karmadharaya compounds i. e. in जातोच्च, महोच्च, and शुद्धोच्च. Pan. 5. 4. 77. आधिष्ठितं—अथि॒ स्था governs the acc. case. महाजनः, 'the general populace'; or as Malli. interprets, 'the respectable person'. स्मेर 'a smiling'; from स्मि 'to smile.' Pan. 3. 2. 167.

Trans.—Yet this another ridiculousness stands before thee : that common folk will have smiling faces when, after marriage, they see thee, who art fit to be borne on a lordly elephant, riding (Siva's) old bull.

अनुवाद—और यह तुम्हारे सामने एक और खेड़जनक परिहास है कि लोग गजराज पर सवारी करने के योग्य तुम्हें शिव जी महाराज के शूद्र बैल पर चढ़ देख दूसरे ॥ ७० ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां सपागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कानितमती कलावत स्त्वपस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

द्वयमिति ॥ पिनाकिनः ईशरस्य समग्रप्रार्थनया प्राप्तिकामनया ।
कियमाणयोति शोषः । संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । किं तदाह-
सा प्रागेव हरशिरोगता । अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दपेत्ता । तदुक्तं काव्यप्रकाशे-
प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेत्तते । इति । कानितमती ।
नित्ययोगे मतुप् । कलावतः चन्द्रस्य कला षोडशो भागः च । अस्य लोकस्य
नेत्रकौमुदी । नेत्रानन्दनीस्यर्थः । तद्वच्च । कानितमतीत्वनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयो-
रभयत्राव्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्या । संप्रति तु त्वमप्यपरेति द्वयं शोच्यमिति पिणितार्थः ।
शोच्यत्वं च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥

Notes.—शोचनीयतां f., 'pitiable condition'; from शुच् । P. 'to grieve for'. कलावत् m., 'lit. one possessing digits i. e. the moon'. नेत्रकौमुदी f., 'the moonlight to the eyes'.

Trans.—By their anxious craving for union with the Trident-holder two things have now become objects of our compassion—that lustrous digit of the moon and thou, the moonlight of the eyes of this world,

अनुवाद—शिवजी महाराज के सह की कामना के कारण दो वस्तु अब तक श्रीध्यावस्था को प्राप्त हुई हैं—एक चन्द्रमा की जगमग जगमग चमकती कला और दूसरी तो जो इस संसार की आँखों की चांदनी है ॥ ७१ ॥

कुम्या वरयोते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बाष्पवः कुञ्जमिच्छान्ति मिष्टान्-
मित्रो जनाः ॥ इति लोकानामाभाषणम् । तत्र किंविदपि नास्तीत्याह—

व्यषुः विरूपाक्षमपलक्ष्यजन्मता दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वदुः ।
वर्णु यद्वाक्षमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥७२॥

विवरिति ॥ व्यषुः तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाएवच्चिणि नेत्राणि यस्य तद्
विरूपाक्षम् । वहुत्रीही सक्ष्यच्छणोः स्वाक्षात्षब्दं इति षचप्रत्ययः । वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वा-
दिति चूरंस्वामी । अतो न सौन्दर्यवार्तापतित्यर्थः । (अलक्ष्यजन्मता) अलक्ष्यमहाते
जन्म यस्य तस्य भेदस्तता । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । अलाद्विता जनि: इति पाठ
जनिरूपतिरलक्षिता न ज्ञाता । जनिरूपतिरद्ववः इत्यमरः । वंसु वित्तं दिग्म्बरत्वेन
एव निवेदितम् । नास्तीति इषापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं दिग्म्बरो
भवति । अतो हेयं निर्बोऽयमिति । किंवहुना । हे बालमृगाक्षि पाचेति वरेषु
पोद्वृशु । वरो जामानूबोडारौ इति विश्वः । यत् रूपवित्तादिकं मृग्यते कन्यातद्वन्मुभिर
निष्प्रथे लत् त्रिलोचने अम्बके व्यस्तम् एकम अपि । समस्तं मा भूदिति भावः ।
अस्ति किम् । नास्तेवत्यर्थः ॥

Notes.—विरूपाक्षम्, ‘having deformed eyes’.
Anal. विरूपाणि (deformed, ugly) अच्चिणि यस्य तद् (व्युः ‘body’).
Siva has three eyes and they look ugly. अलक्ष्यजन्मता,
‘his parentage is unknown’. Anal. अलक्ष्य (unknown)
जन्म यस्य तस्य भावः अल०. दिग्म्बरत्वेन, ‘by his having only
the directions for his clothes (अम्बर n.) i. e. by his utter
nakedness’. व्यस्तम् (opp. समस्तम्), ‘partially’. Beauty,
lineage, wealth—these are (says the Brahmacharin),
the things which are generally considered in a marri-
age. But Siva possesses none of these. Hence his
unworthiness as a bridegroom.

Trans.—His body possesses mis-shapen eyes, his
parentage is unknown, and his wealth is inferrable

from his utter nakedness. O thou having eyes like a young doe, are those qualifications which one looks for in a bridegroom found, even partially, in Siva?

अनुचाद— उस की कुरुप आँखों से उस के सीन्दर्घ का हान हीता है, उसके माता पिता का पता नहीं चलता और उस का नंगापन उस के धन की घोषणा दे रहा है। हे मृगनयने क्या उन बातों में से जो बरों में प्रायः विचारी जाती है त्रिलोचन में एक भी पाई जाती है ॥ ७२ ॥

**निर्वतयास्पादसदीपिसतान्मनः क तद्विधस्त्वं क च पुण्यबशणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी स्मशानशूचस्य न यूपसत्किया ॥७३**

निर्वतयेति ॥ अस्पादसदीपिसतात् अनिष्टमनोरथात् मनः निवर्तय निवारय । (तद्विध वः) सा पूर्णोक्ता विधा प्रकारा यस्य तथोक्तः अमङ्गलशील इत्यर्थः ॥ क ॥ महदन्तरमित्यर्थः । पुण्यजन्मचणा प्रशस्तभाग्यविहा त्वं च क । अतो न तवायमहृ इत्यर्थः । तथा हि । साधु जनेन । साधुर्वधुषिके चारौ सज्जने चाभिषेयवत् । इति विश्वः । श्मशानशूचस्य श्मशानभूमिनिवातस्य मध्यशङ्कोः । वैदिकी वेदोक्ता यूपो नमः पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषस्तस्य सत्किया प्रोक्त्वा युचणादिसंस्कारः यूपस-
त्किया न अपेक्षयते नेत्यते । यथा श्मशानशूचे यूपसत्किया न कियते तथा त्वमपि तस्मै न घटस इति तात्पर्यथ ॥

Notes.—असदीपिसतात्, ‘from your misplaced desire’. असत् च तदीपितम् असदीपितं, तस्मात्. क...क, *vide supra* sl. 4. वैदिकी सत्किया, ‘holy rites ordained in the Vedas. श्मशानशूच, ‘a stake in a cemetery (on which the bodies of criminals were impaled).’ It is in contrast to यूप, a post used for holy sacrificial purposes.

Trans.—Turn away thy mind from this misplaced desire; great is the disparity between him of that sort and thee with auspicious features. No good soul would demand the same holy treatment for an impaling stake in the cemetery as is ordained in the Vedas for a sacrificial post.

अनुवाद—हे सैलसुते इस अनिष्ट मनोरथ से अपना मन हटा लो । कहा उस प्रकार का विलोचन और कहां सीमाभ्यवती तू । साधु पुण्य शशान शूल के लिये वे वैदिक कियाएं नहीं करते जो यूप के लिये नियत हैं ॥ ७३ ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिने प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

विकुञ्जितभूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इतीति ॥ इनि एवं प्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति । (प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया) प्रवेपमानेन चश्वलेनाधरोऽप्तेन लक्ष्यः । अनु-
मेयः कोपः कोष्ठे यस्यास्तथोक्या तथा पार्वत्या उपान्तलोहिते प्रान्तरके विलो-
चने (विकुञ्जितभूलतं) विकुञ्जिते कुटिलिते भूलते यर्दिमस्तस्था । सधूभज्ञमित्यर्थः ।
तिर्यक् सवि आहिते निहते । अनादरातिर्थगैच्छेत्यर्थः ॥

Notes.—द्विजाति, ‘twice-born, esp. a Brahman’. Cf. द्विज. विकुञ्जितभूलतम् adv., ‘contracting her creeper-like eyebrows’. Anal. विकुञ्जिते भूलते यथा भवति तथा....आहिते तथा विलोचने, ‘by her eyes were directed’. Active voice: सा विलोचने आहितवती. तिर्यच् adv., ‘obliquely, askance’.

Trans.—When the twice-born one was thus going on with his discourse in a disparaging vein she whose indignation could be remarked in her curling lip, contracted her eyebrows and directed her bloodshot eyes askance at him.

अनुवाद—जब वह द्विज इस प्रकार प्रतिकूल भाषण कर रहा था तब पार्वती ने जिसका निचला होंठ उसके कोध की सांकी दे रहा था भवे चढ़ा प्रान्तों पर रक बर्ण हुई तिरछी आंखों से उस की ओर देखा ॥ ७४ ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्स नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं पदात्मनाम् ॥७५॥

उवाचेति ॥ अथ एनं बहाचारिण उवाच च । किमिति । परमार्थतः तत्त्वतः हरं न वेत्स न जानासि नूनम् । कृतः । यतः माम् एवम् उक्त्या रीत्या आत्थ व्रीषि ॥ कुवः पञ्चानामादितः—इति रूपसिद्धिः । अज्ञानादेवायं शिवदेष्टस्त्वे-त्याशयेनाह—मन्दाः मूढाः मूढात्पापदुर्निर्भाग्या मन्दाः इत्यमरः । लोकसामान्य-दिवरजनसाधारणं न भवति इति अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकं दुर्देष्टः-

रणके महात्मनां चरितं द्विषन्ति हेत्वपरिज्ञानाहृष्यन्ति । विद्वासस्तु क्रोऽयम्
हेतुरस्तीति वहु मन्यन्त हृत्यर्थः ॥

Notes.—परमार्थतः, ‘really, truly.’ परमार्थः means ‘the primary sense, the real truth.’ Parvati means to say that Brahmacharin’s knowledge of Siva is only superficial and that he does not know the real god at all. आत्य—आह, आहुः, आहुः, आत्य, and आहयुः are five alternative forms for ब्रह्मीति. ब्रूतः ब्रूवन्ति, ब्रूविणि and ब्रूयः. It is to be noted that they are *perfect* in form but *present* in sense. Pan. 3. 4. 84. अलोकसामान्यम्, ‘differing from that of the common run of mankind.’ Anal. लोकेन सामान्यं लोक-सामान्यं, न विद्यते लोकसामान्यं यस्य तत्. अचिन्त्यहेतुकं, ‘of inscrutable purpose.’ Anal. अचिन्त्यः हेतुर् यस्य तत्. Parvati argues that since the ways of the eminent souls differ from those of the common run of men and defy interpretation at the hands of ordinary people, it does not follow that they are low. This stanza refutes the Brahmacharin’s assertion.....विद्वितो महेश्वरम्.....(sl. 65).

Trans.—And thus spake to him: “Indeed thou dost not truly understand Siva at all, since thou hast thus expressed thyself to me. The slow-witted sneer at the ways of the eminent souls, which differ from those of the common run of mankind and whose purpose is inscrutable.

अनुवाद—और वह उस से इस प्रकार बोली—तुम वस्तुतः शिव महाराज को समझे ही नहीं, गो तुम सुझ से इस प्रकार की बात कर रहे हो । मर्ख पुरुष महात्माओं का (उन्हें) चरित्र जो साधारण मनुष्यों के चरित्रों से भिन्न होते और जिसका कारण (उनके लिये) दुर्बोध होता है निन्दते हैं ॥ ७५ ॥

संप्रति अमङ्गलाभ्यासरतिम् (५।६५) इत्यायुक्तदूषणाजातं विगदित्यादिभिः
षड्भिः श्लोकैः गरिहर्तुमाभर्ते—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरणस्य निराशिषः सतः किमेमिराशोपहतात्पृत्तिभिः ॥७६
विपदिति ॥ विपत्प्रतीकारपरेण । अनर्थपरिहारार्थनेत्यर्थः । उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्टे बहुलम् इति दीर्घः । भूतिसमुत्सुकेन ऐश्वर्यकामेन वा मङ्गलं
धन्यमाल्यादिकं निषेव्यते । शरणे रक्षणे साधुः शरणयः । तत्र साधुः इति यत्प्र-
स्ययः । शरणे गृहरक्षित्रोः इत्यमेरः । जगतः शरणस्य जगच्छरणस्य नि-
राशिषः निरभिलाषस्य सतः शिवस्य । आशीरुगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याभिलाषयोः ।
इति शास्त्रः । (आशोपहतात्मवृत्तिभिः) आशया तृष्णयोपहता द्युषितात्म-
वृत्तिरन्तःकरणाइत्यर्थां तैः प्रभिः मङ्गलैः किम् । वृत्तेत्यर्थः । पूर्वं मङ्गलामित्येक-
वचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचने परामर्शो न विरुद्धते । इष्टावाप्त्यानिष्टपरि-
हारार्थेनो हि मङ्गलाचारनिवन्यः । तदुभयासंस्पृस्य तु यथाकथंचिदास्ताम् । को दोष
इत्यर्थः । एतेन अमङ्गलाभ्यासरतिम् (५१६) इत्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥

Notes.—विपत्प्रतीकारपरेण, ‘by him who seeks to counteract evils.’ Anal. विपदः प्रतीकारः विपत्प्रतीकारः असौ परं (i. e. प्रधानं) यस्य तेन. भूतिसमुत्सुकेन ‘by him who hankers after riches.’ Parvati means to say that auspicious things are sought by him who would counteract his ills or who is anxious to increase his wealth. Siva has none of these considerations. शरणयः ‘competent to protect.’ Anal. शरणे साधुः इति यत Pan. 4. 4. 98. तत्र साधुः. आशोपहतात्मवृत्तिभिः, ‘which corrupt the (proper) functioning of soul by (breeding) desire’. Anal. आशया उपहता (vitiated, corrupted) आशवृत्तिर् यैः तैः (एभिः). This stanza refutes the point अमङ्गलाभ्यासरते (sl. 65.).

Trans.—Auspicious things are sought by him who is anxious to counteract his ills or by him who hankers after prosperity. What has he, who is the world’s (sole) refuge and who has nothing to desire, to do with these, which vitiate the (proper) functioning of the soul by (breeding) desire ?

अनुवाद—वे मङ्गलक्रियाओं का सेवन करते हैं जिन्हें कोई क्लेश हृदया अभिप्रेत ही अथवा जो ऐश्वर्य की कामना रखते हैं। निरभिलाष जगत्पालक महेश्वर को इन (मङ्गलक्रियाओं) से क्या प्रयोजन जो स्पृहा उत्पन्न कर अन्तःकरण की वृत्ति को दूषित करती है ॥ ७६॥

**अर्किचनः सन्प्रभवः संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याधार्थ्यविदः पिनाकिनः ७७**

आकिचनेति ॥ स हः । न विद्यते किंचन द्रव्यं यस्य सः अर्किचनः दरिद्रः सन् संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसद्मगोचरः श्मशानाश्रयः सन् । (त्रिलोकनाथः) त्रयाणां लोकानां नाथः । तद्वितार्थ-इत्यादिनोत्तरपदसमाप्तः । स देवो भीमरूपः भयङ्कराकारः सन् शिवः सौम्यव्यूहति उद्दीर्यते उच्यते । अतः पिनाकिनः हरस्य (याधार्थ्यविदः) यथाभूतोऽर्थो यथार्थस्तस्य भावो याधार्थं तत्त्वं तस्य विदः न सन्ति । लोकोत्तरमहिना निर्लेपस्य यथाकथंचिदवस्थानं न देषायेति भावः । एतेन अवस्तुनिर्वन्धपरे (५।६६) इति परिहतं वेदितव्यम् ॥

Notes.—अर्किचनः, ‘without anything, poor, indigent.’ Anal. नास्ति किंचन यस्य सः अर्किचनः. Strict grammar interprets it as a tat-p. compound reading it in the मयूर्यसंकादि class. पितृसद्मगोचरः, ‘frequenting.’ पितृसद्मन् means literally ‘the abode of the dead ancestors’; hence a crematory. याधार्थ्यविद्, ‘one who knows the truth.’ याधार्थम् (truth) is abstr. from याधार्थ. This stanza is a rejoinder to the attack made by the Brahmaparinirnaya (sl. 66.)

Trans.—Though poor, he is the well-head of all prosperity; though a graveyard-hunter, he lords over the three worlds; though of dreadful aspect, he is called Siva (auspicious); sure there are none who know the true nature of the Trident-holder.

अनुवाद—दरिद्रं होता हुआ वह संपत्ति का निकास-स्थान है शमशान-भूमियों में रहता हुआ भी वह तीनों लोकों पर राज करता है, उसका रूप भयानक है,

तो भी उसे शिव (कल्याणकारी) कहते हैं। सच मुच पिनाकी के तत्त्व को जानने वाले कोई हैं नहीं ॥ ७७ ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकं च प्राप्ताधनं नास्तीत्याशयेनाह —

**विभूषणोद्भासि पिनद्मोगि वा गजाजिनालङ्घिदुकूलधारि वा
कृपालि वा स्यादथ वेन्दुशेखरं न विभूर्तेरवाधार्यते वपुः ॥७८॥**

विभूषणेति ॥ विश्वं मूर्तिर्यस्येति विश्वमूर्तेः अथपूर्वः शिवस्य वपुः शरीरं भूषणैस्त्वासत् इति विभूषणोद्भासि स्यात् । पिनद्ममोगि आमुकभुजङ्गमं वा स्यात् । पिनद्वेति नद्यतेरपिर्वार्त्कर्मणि कः । वष्टि भागुरिलोपमवायोरुपसर्गयोः । इस्यकारलोपः । गजाजिनालङ्घिद्वयात् । अथवा दुकूलधारि स्यात् । कपालमस्यास्तीति कपालि ब्रह्मशिरः कपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । न अवधार्यते न निर्धायते । सर्वे संभवतीत्यर्थः । एतेन त्वमेव तावत् (५।६७ इति) शोकोङ्कं प्रत्युक्तमिति हेयम् ॥

Notes.—विभूषणोद्भासि, (m. nom. sing. qualifies वपुः), 'radiant with ornaments.' Anal. विभूषणैरुद्भासते इति. पिनद्ममोगि, 'wreathed with a serpent.' Anal. पिनद्म भोगी यत्र. गजाजिनं, vide supra sl. 67. कपालिन् 'bearing a skull.' The word should not be explained as wearing a garland of skulls. Each of the first three lines contains a contrast. In the first line dazzling ornaments are opposed to the serpent wreathing themselves round Siva, in the second silken garments to the elephant-skin, and in the third the lunar digit to the skull of Brahma's head. Parvati means to say that Siva figures under all forms at will. His form is the universe and cannot be circumscribed within a narrow compass. This stanza constitutes a reply to बलवीकृताहिनाकरण (sl. 66) and sls. 67 and 68.

Trans.—His body may be radiant with ornaments or wreathed with snakes; it may wear silks or the skin of an elephant; it may be crowned with the skull or the

lunar digit, the form of him whose image is the universe cannot be circumscribed.

अनुवाद—उस का शरीर भूषणों से सुन्दर लखे अथवा उस पर सांप लिपटे हों, वह रेशम ओढ़े हुए हो अथवा हाथी की खाल पहने हों, उस के सिर पर चन्द्रमा की कला हो अथवा खोपरी । जिस महेश्वर का स्वरूप यह सब संसार है उस को मूर्ती निर्धारण नहीं की जा सकती ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपं किमतःपरं वद् इति (५.६६) श्लोकोक्तं प्रत्याह—

तदङ्गसंसर्गपवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।

तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥७९॥

तदज्ञेति ॥ (तदङ्गं संसर्गम्) तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संसर्गम् अवाप्य आसाद् चिताभस्मरजः चिन्ताभस्मैव रजो विशुद्धये कल्पते । अतः पर्याप्तोत्तर्यर्थः । अलर्घयोगात् नमः स्वस्तिस्वाहा-इत्यादिना चतुर्थी । ध्रुवं शोधकत्वं प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—तथा हि । प्रसिद्धमेवत्यर्थः । (नृत्याभिनयाक्रियाच्युतं) नृत्ये ताण्डव योऽभिनये उर्थव्यञ्जकं चेष्टाविशेषः सं एव किया तथा निमित्तन च्युतं पतितम् । चिताभस्मरजः इति शेषः । अम्बरौकसाम् देवानां मौलिभिः विलिप्यते प्रियेते । अशुद्धं चेत्कथमिन्द्रादिभार्द्धेतत्यर्थापतिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

Notes.—कल्पते…शुद्धये, 'serves for purity'. नृत्य, 'dance'. The violent dance of Siva is known as ताण्डव, and Siva is on that account called ताण्डवश्रिय (fond of Tandava dance) अभिनयक्रिया—'(in) the act of gesticulation'. अम्बरौकसाम्, 'of gods'. Anal. अम्बरम् (Heaven) ओकः (residence) येषां तेषाम्. Cf. दिवौकम् and स्वगौकम्. This stanza disproves the view taken by the Brahmacharin in sl. 69. regarding चिताभस्मरजः:

Trans.—The particles of funeral ashes doubtless acquire sanctifying character by having come into contact with his body; it is therefore that gods bear them on their heads as they fall about in the act of gesticulation in the course of his dance.

अनुवाद—निश्चय से चिता-भस्म भी धूलि उसका शरीर स्वर्ण कर पावन हो जाती है; इसी लिये जब वह धूलि नाच के समय अभिनय के निमित्त हाथ

पैर हिलाने से इधर उधर उड़ती है, तो देवता लोग (भट) उसे सिरों पर धारण करते हैं ॥ ७६ ॥

यदुकूम् दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु (५।७२) इयं च तडन्या पुरती विड-
म्बना (५।७०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह —

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नादिग्वारणवाहनो वृषा ।

करोति पादावुपगम्य मौकिना विनिद्रपन्दाररजोरुणाङ्गुली॥८०॥

असंपद इति ॥ (प्रभिन्नादिग्वारणवाहनः) प्रभिन्नो मदन्नावी दिग्वारणो
दिग्गजो वाहनं यस्य सः । ऐरावतेनोढ इत्यर्थः । वृषा देवेन्दः असंपदः दरिद्रस्य
वृषेण गच्छतः शृभारुदस्य तस्य ईश्वरस्य पादौ मौकिना मुकुटेन उपगम्य
प्रणम्येत्यर्थः । (विनिद्रपन्दाररजोरुणाङ्गुली) विनिद्राणां विकसितानां मन्दा-
राणां कल्पतरुपुमानां रजोभिः परागैरक्षणा अहलयो ययौस्तौ तथोक्तौ करोति ।
दिग्गजारोहिणाभिन्दादीनामपि वन्यस्थेन्दुमौलैः किं संपदा वृषारोहणो वा को दोष इत्यर्थः ॥

Notes.—असंपद a., ‘lacking prosperity, poor’.
प्रभिन्नादिग्वारणवाहनः, ‘borne on a rutting elephant of the quarter’. Anal. प्रभिन्नः (rutting) दिग्वारण (the elephant of the quarter) वाहनं (vehicle) यस्य सः. वृषन्, m. ‘Indra’. विनिद्र, ‘open, blossomed’. Lit. it means ‘sleepless’. This stanza is a rejoinder to दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु (sl. 72) and इयं च तेऽन्यौ पुरती विडम्बना (sl. 70)

Trans.—Born on his rutting elephant of the (eastern) quarter, Indra bows with his forehead at the feet of the ‘poor’ god riding his bull, and makes their toes red with the pollen dust of blossomed mandara flowers.

अनुवाद—मदन्नावी दिग्गज पर चढ़ा हुआ इन्द्र बैल पर सवार शिव जी महाराज के पैरों को अपने माथे से छू पूर्ण खिले मन्दार इच्छ के फूलों की धूलि से उन की उंगलियाँ रक्तर्णी कर देता है ॥ ८०

यदुकूम् अलक्ष्यजन्मता (६।७२) इति तत्रोत्तरमाह —

विवक्षता दोषपापि च्युतात्पना त्वयैकपीशं प्रति साधु भाषितम् ।

यथामनन्त्यात्पञ्चुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥

विवक्षते ॥ चयुतात्मना नष्टस्वभवेनात् एव दोषं दूषणं विवक्षता
वक्तुमिच्छता अपि त्वया ईशं प्रति पक्षम् अलद्यजन्मता इत्येतदेकम् । वत् इत्यर्थः ।
साधु भाषितं सम्युक्तम् । कुतः । यम् ईश्वरम् आत्मभुवः अपि वैश्योऽपि ।
बह्वात्मभूः सुरज्येष्ठः इत्यमरः । कारणम् आमनन्ति उदाहरन्ति । विद्वास इति
शेषः । पादाधारास्थाप्नादाग्ना—इत्यादिना मनादेशः । स ईश्वरः कथं लक्ष्यप्रभवः
लक्ष्यजन्मा भविष्यते । अनादिनिप्रवस्थ भगवतः कारणशङ्खा कलहृष्ट
नान्विष्यत इत्यर्थः ॥

Notes.—विवक्षता, ‘by (thee) desirous of speaking’. The base is विवक्षत् desid. from वक् ‘to speak’. आ॒न्ना, ‘to hand down traditionally, to mention’. लक्ष्यप्रभवः, ‘of known origin’.

Trans.—Thou, of fallen soul, hast, though studiously speaking slanders, uttered one worthy thing about him. How could the parentage of him, who is sung as the parent of even the self-existent Brahma, be known?

अनुवाद—सो दोष मात्र प्रकाशित करने की इच्छा रखते हुये तूने, जिस की अत्मा भ्रष्ट है, शिव जी महाराज के सम्बन्ध में एक सच्ची बात कही है। जो महेश्वर स्वयम्भू बृहा के भी कारण कहे गये हैं उनका जन्म कैसे ज्ञात हो सकता है? ॥ ८१ ॥

अङ्गं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयपीक्षते ॥ ८२ ॥

अलभिति ॥ अथ वा विवादेन करुहेन अलम् । त्वया तावत् यथा भैन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुतः अशेष कालस्येत तया विधः तावत्प्रकारः एव अस्तु । मम मनः तु अपि ईश्वरे (भावैकरसम्) भावः शृजार एकोऽदितीयो रस आस्वादो यस्य तत्था स्थितम् । तथा हि । कामवृत्तिः स्वेच्छाभ्यवहारी वचनीयम् अस्थानस-ज्ञापवादं न इक्षते न विचारयति । न हि स्वेच्छासंचारिणो लोकापवादाद्विभ्यतीति भावः॥

Notes.—अलम्, ‘enough of, have done with!’ (In this sense construed with instr. and absol.) भावैकरसं, ‘pervaded solely by the sentiment of love, swayed by

the one sentiment of love'. Anal. भावः (love) एकः रसः यस्य, तत् न कामवृत्तिर् वचनीयम् ईक्षते—. The comm. paraphrases it by स्वेच्छाव्यवहारी ('one acting according to one's will'). The sense of the lines would be : One who means to act as one likes does not remark slanders (*i. e.* regarding the object of love). But कामवृत्तिः can be taken to mean 'The course or condition of love ; love'. In this case the sense would be : 'Love considers no failings; love regards no blemishes'.

Trans.—No more of argument. Let him without qualification be as you have heard him to be ; my mind, however, swayed by the one sentiment of love is firmly set on him : love regards no blemishes.

अनुवाद—झगड़ को जाने दो । जैसे तुम ने सुना है वे सर्वथा बेसे ही सही । परन्तु केवल प्रेम-रस से परिपूर्ण मेरा मन उन में लगा हुआ है, स्नेह भाव (अपने प्रेमपात्र के) दोष नहीं देखता ॥ ८२ ॥

निवार्यतापाढे किमप्ययं बदुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्पादपि यः स पापभाक् ॥८३॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि सखि । आलि: सखी वयस्य च इत्यरः । स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूषिष्ठोऽपि अयं बदु माणवकः पुनः किम् अपि विवक्षुः वकुमिच्छुः । ब्रुवः सक्षन्तादुप्रत्ययः । निवार्यताम् । तर्हि वक्षुमेव कथं न ददाखीत्याह—तथा हि । यः महतः पूज्यान् अपभाषते अपवदति न केवलं स पापभाक् भवति । किं तु तस्मात् अपभाषमाणात्पुरुषात् यः शृणोति सोऽपि पाप-भाक् । भवतीति शेषः । अत्र स्मृतिः—गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथंचन । कर्णो तत्र पिथातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ इति ॥

Notes.—आलि, 'my (female) friend , ' f. voo. sing. from आली f. ' a female friend.' बदु, 'lad, chap.' विवक्षुः, 'one desirous of speaking'; desid. from वच् 'to speak.' Cf. विवक्षता in sl. 81. स्फुरितोत्तराधरः: 'whose lower lip is quivering much,' anal. स्फुरितेन उत्तरः (भूषिष्ठ)

स्फुरितोत्तरः स्फुरितोत्तर अधर यस्य स स्फुरितोत्तराधरः some explain it as meaning ‘whose lower and upper lips are quivering,’ thus understanding उत्तर in the sense of ‘upper.’ The first interpretation seems preferable since Kalidasa almost always makes use of only the nether lip (अधर) to the exclusion of the upper one. महतः acc. pl. object to अपभाषते (blasphemes, speaks ill (of). पापभाक् ‘a sinner.’ पापं भजते इति पापभाक्. Pan. 3. 2. 62. भजो यिवः.

Trans.—Stop (his mouth), my friend ; this chap whose lower lip is moving very much would utter something. Not only he who blasphemes the good, but even he who hears him, sins.

अनुवाद—हे सखि, इस छोकरे को रोकना । इस का निचला हॉट बहुत हिल रहा है और यह कुछ कहा ही चाहता है । न केवल यह जो पूज्यों को निन्दत है परन्तु वह भी जो उस निन्दा को सुनता पापी है ॥ ८३ ॥

संप्रति गन्तव्यपद्माश्रयते—

इतो गमिष्याम्यथ वेति वादिनी
चचाल वाला स्तनभिन्नवलक्षा ।
स्वरूपमास्थाय च ताँ कृतस्मितः
समाळङ्गम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥

इत इति ॥ अथवा इतः अन्यत्र गमिष्यामि इति वादिनी वदती (स्तनभिन्नवलक्षा) स्तनाभ्यां भिन्नवलक्षा रयवशात्कुवमस्तचीरा वाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनः वृषभव्यजः च स्वरूपम आस्थाय निरूपमाप्तिय कृतस्मितः सन् । ताँ पार्वतीं समाळङ्गम्बे जप्राह ॥

Notes.—वादिनी f. ‘saying’ from वादेन, for whose m.-loc.-sing form *vide infra* sl. 86. Anal वादः अस्यास्ति इति वादी, दिव्या वादिनी. स्तनाभिन्नवलक्षा, ‘whose bark garment got loosened from her breasts.’ Anal. भिन्नवलक्षं (bark garment) यस्याः सा भिन्नवलक्षा, स्तनाभ्यां भिन्नवलक्षा

स्तनाभेन्नवल्कला. केतनं, ' flag, banner.' समाललम्बे, लिट् 3rd. per. sing. from समा॒/लम्ब ॑ A. ' to hold. '

Trans.—“ Or rather myself walk away from this place”—so saying the damsel whose bark garments got loosened from her breasts moved to start; and (immediately) the bull-bannered god assuming his native form held her smilingly.

श्रानुवाद—“ अथवा मैं ही इस स्थान से चली जाती हूँ ” यह कह कर वह लड़की जिस के छाल के कपड़े स्तनों से नीचे गिर गये थे (वहां से) चलने की ही थी कि (उसी ज्ञान) बैल की पताका वाले शिव जी महाराज ने अपने स्वरूप धारण कर मुसकराते हुऐ उसे पकड़ लिया ॥ ४४ ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्घयष्टि-
निक्षेपणाय पदमुदृतमुद्धृद्धन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ४५ ॥

तमिति ॥ तं देवं वीक्ष्येवपथुमती सरसाङ्घयष्टिः स्विन्नगात्री । महादेव-दर्शनेन देव्याः सात्त्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणाय अन्यत्र विन्यासाय उद्धृतम् उत्तिक्ष्मसं पदम् अङ्गिम् उद्धृद्धन्ती । शैलाधिराजतनया पार्वती (मार्गाचलव्यतिकराकुलिता) मार्गेऽचलस्तस्य व्यतिकरेण समाहत्या । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता-संत्रमिता सिन्धुः नदी इव । देशे नदविशेषेऽव्यौ सिन्धुना सरिति ब्रियाम् । इत्यमरः । न ययौ न तस्थौ । लज्जयेतिभावः । वसन्ततिलकाश्चत्मेतत् ॥

Notes.—वेष्ठुमती a., ' trembling. ' वेपथुः ' tremor, thrill ' from वेप् ' to tremble. ' Pan. 3. 3. 89. दितोऽस्थुच् सरस—, ' wet (with perspiration) ' मार्गाचलव्यतिकरा-कुलिता f., ' confused by contact with a rock in the way. ' व्यतिकर m., ' contact, union. ' The simile मार्गाचल...तस्थौ very beautifully illustrates Parvati's state of mental conflict:

Trans.—Like a current thrown into confusion by a rock blocking its way, the daughter of the mountain-king, who bore a foot lifted to place it on the ground, was seized with tremor and her body dripped with sweat as she saw the god, and could neither go nor stay.

अनुवाद—उसे देख उस नदी की नाई, जो मार्ग में पर्वत का खण्ड आ जाने से भ्रान्त हो जाती है शैलराजपुत्री एक पैर पुनः भूमि पर रखने के लिये उपर उपर उपर हुए थी कौपी और उस का शरीर पसीना पसीना हो गया । । वह एक समस्या में पड़ गयी) अक्षरशः 'न गई न ठहरी' और वहाँ वैसे को बंसी हो खड़ी रही ॥ ८५ ॥

अब्र प्रभृत्यवनताङ्कि तवास्पि दासः

क्रीतस्नपाभिरिति वादिनि चद्रपौलौ ।

अहाय मा नियमजं क्लग्नुत्सर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

अद्येति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे । हे अवनताङ्कि पार्वति अब्र प्रभृति अस्माद्विनादारभ्येत्यर्थः । प्रभृतियोगाद्येति सप्तम्यथवाचिना पष्ठम्यथां लक्ष्यते । तव तपोमिः क्रीतिः । दासु दाने । दासते आत्मानं ददातीति दासः । अस्मीति वादिनी वश्ति सति सा देवि अहाय सपदि । स्नागफट्यज्ञसहाय द्राङ्मद्व्यु सपदि दुतम् । इत्यमरः । नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेषं उत्सर्ज । फलप्राप्त्या क्लेषं विस्तमारेत्यर्थः । तथा हि क्लेशः फलेन फलसिद्धया पुनर्नवतां विधत्ते । पूर्ववदेवाङ्गिष्ठतामापादयती त्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरीविरचितया संजोवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये तपःफलादयो नाम पत्रमः सर्गः ॥

Notes—चन्द्रमौलि, 'Siva'. Lit. 'one who bears the moon on his head (मौलि)'. अहाय, indec., 'instantly, immediately, at once.' नियमजं, 'produced from penance.' क्लम m., 'weariness, toil.' नवतां विधत्ते, 'to bring freshness.' क्लेशः...विधत्ते, 'Labour brings freshness again by its fruit.'

Trans.—“ O lady of stooping limbs, hence-forward I am your slave purchased by your devotions,” —as Siva spoke these words, Parvati forthwith forgot (lit. cast off) the toil of her austerities: successful labour re-creates.

अनुवाद—‘ हे सन्तानि पार्वति , मैं आज से लेकर तुम्हारी तपस्या से मोल लिया हुआ तुम्हारा दास हूँ ॥ ८६ ॥ ’ जिस समय शिवजी महाराज ने ये वचन कहे उसी समय शीघ्र ही पार्वती को अपना तपोजन्म क्लेश भूल गया । वस्तुतः सफल अम पुनः नया जीवन दान करता है ॥ ८६ ॥

PUBLISHED BY ATMA RAM & SONS, BOOKSELLERS, ANARKALI,
LAHORE,—PRINTED BY GHULAM QADIR KHAN,
AT THE EDUCATIONAL PRINTING WORKS, HOSPITAL ROAD,
LAHORE.

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अवाप्ति सं०
Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

GL SANS 891.22
KAL

125808
IBSNAA

Sans 891.22 अवाप्ति सं० 14523
 कालिदा ACC. No.....
 वर्ग सं० पुस्तक सं०
 Class No..... Book No.....
 लेखक कालिदास
 Author.....
 शीर्षक कुमारसम्भव !
 Title..... 14523

891.22 LIBRARY 14523

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

कालिदा MUSSOORIE

Accession No. 125608

- Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
- An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
- Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
- Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
- Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.